

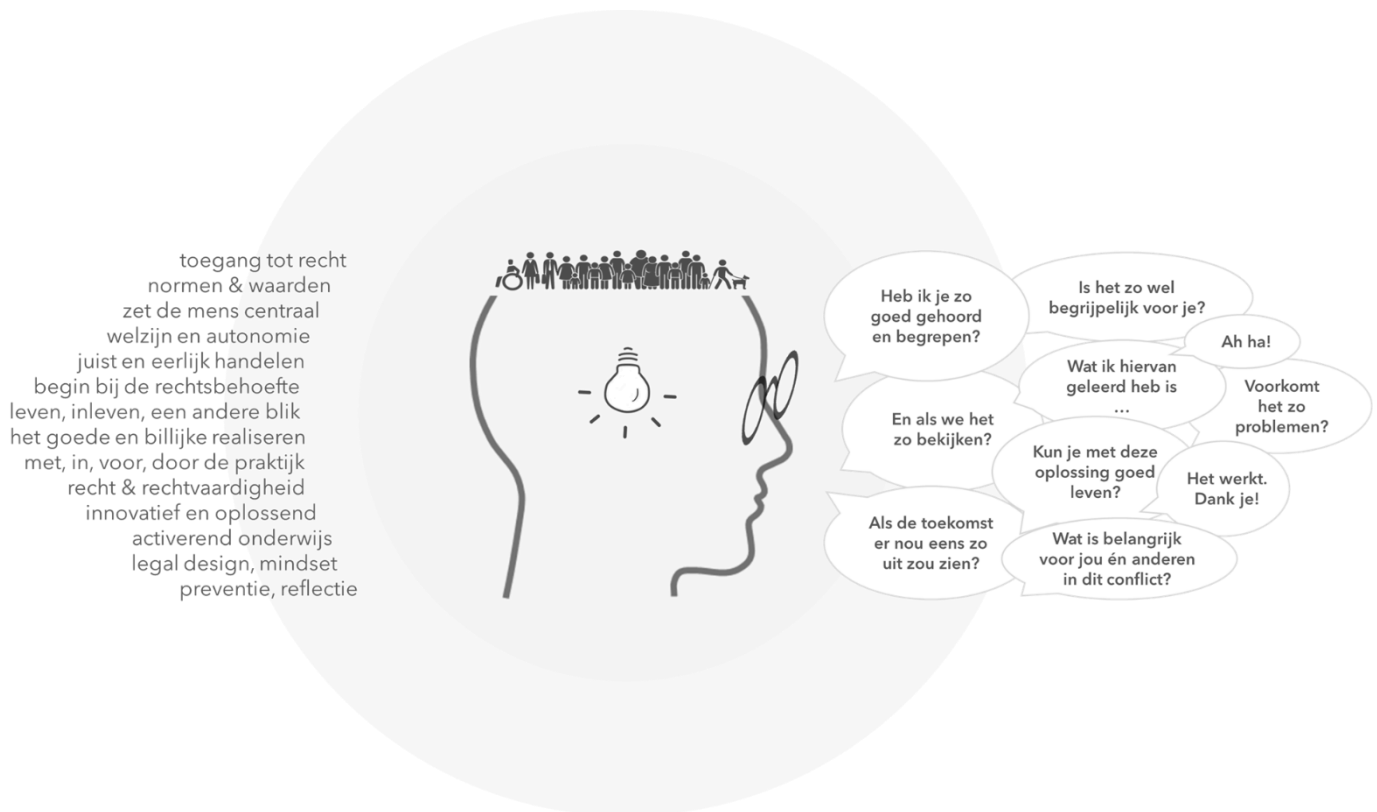
Lectorale afscheidsrede

Toegankelijkheid van het recht

Er is meer tussen hemel en
aarde dan (alleen) het wetboek.
De verbeelding van juristen.

Ineke (C.) van den Berg

De verbeelding van juristen

Toegankelijkheid van het recht

Auteur	Ineke van den Berg
Lectoraat	Toegankelijkheid van het Recht
Soort object	Lectorale afscheidsrede
Datum	28 september 2021

Over de auteur

Ineke van den Berg is lector Toegankelijkheid van het Recht aan hogeschool Inholland

Mijn dank gaat uit naar Hogeschool Inholland voor het mogelijk maken van dit lectoraat. Alle betrokken docenten en studenten dank ik voor hun inspirerende inbreng en het mogelijk maken van het ontwerpend werken en onderzoeken. Veel dank gaat naar Peter van den Heuvel die als Legal Design Lab coördinator mijn ideeën verder bracht en heel veel werk in het onderwijs heeft verricht om de legal designwerkwijzen toe te passen en te ontwikkelen. Alle illustraties in deze rede zijn van zijn hand.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. De ontwikkelingen en de uitdagingen voor de (toekomstige) professionals	8
2.1 Complexiteit en wicked problems	8
2.2 De ontwikkelingen en de algemeen benodigde vaardigheden	11
3. Waarom innovatie van (sociaal) juridische dienstverlening nodig is	12
3.1 Ontwikkelingen in de beroepspraktijk	12
3.2 De toeslagenaffaire als voorbeeld van hoe het niet moet	17
3.3 Regels zijn geen regels	19
3.4 Empathie en wederkerigheid zijn noodzakelijk	19
3.5 Normatieve professionaliteit: het kunnen nadenken over de morele dilemma's van de beroepspraktijk	22
4. Wat vragen de ontwikkelingen van de opleiding van (sociaal) juridische dienstverleners?	26
4.1 Vooruitkijken, vooruitvinden en terugkijken	26
4.2 Open mind en reflectieve houding	27
5. De verbeelding van juristen	33
Waarom verbeelding nodig?	33
Literatuur	35

1. Inleiding

De uitdagingen voor de (toekomstige) professionals zijn groot. Voor de innovatie van juridische dienstverlening en de morele dilemma's binnen de juridische beroepspraktijk, zijn hbo'ers nodig die verder kunnen kijken dan de regels en de toepassing ervan; mensen die altijd de mens blijven zien en horen en kunnen reflecteren op hun professioneel handelen. Er zijn meer toegankelijke en rechtvaardige oplossingen nodig die zorgen voor de toegang tot recht. Dat vergt behalve het kunnen inleven in mensen ook maatwerk, praktische wijsheid en creatief denken. Waarbij praktische wijsheid staat voor het zoeken naar antwoorden in concrete situaties waarvoor geen standaardantwoorden uit regelgeving, leerboeken en protocollen te vinden zijn. Waar juist door de inzet van (vaak impliciete) kennis, ervaring en intuïtie wordt aangesloten bij (in ons geval) de rechtsbehoeften van de mensen.¹ Zodanig dat creatieve oplossingen worden gevonden, zowel om juridische problemen te kunnen oplossen, maar vooral ook om te voorkomen. Dat betekent leren goed te handelen door na te denken en te ervaren wat in een bepaald geval het juiste is: 'Praktische wijsheid is het resultaat van afwegen, inschatten en uitproberen'.²

Door de inzet van de methoden van legal design kunnen we aan deze uitdagingen werken. Legal design kan omschreven worden als het ontwerpen van nieuwe juridische informatie, producten, diensten, organisaties of systemen waarin de mens en zijn toegang tot recht centraal staan.³ Het zijn methoden die zowel in de praktijk als in het onderwijs toegepast kunnen worden. Het vraagt een andere, vooral creatieve en reflectieve mindset, is tegelijkertijd activerend onderwijs en is werken in en met de praktijk. De verbeelding van studenten en docenten die hun praktische wijsheid en creatief vermogen hebben ingezet, hebben geleid tot mooie praktijken en inzichten in wat werkt.

Praktische wijsheid: anders en nieuw denken en doen

In de praktijk van de hogeschool en in de beroepspraktijk lopen mensen regelmatig tegen problemen en vraagstukken aan. Er is een goed gefaciliteerde 'ruimte' nodig om deze problemen en vraagstukken te voorkomen en op te lossen, en om (nieuwe) ideeën te kunnen ontwikkelen. Deze ruimte wordt geboden door mensen die luisteren, begrip en inzichten ontwikkelen, oplossingen toegankelijk maken en in het ontwerp altijd de mens en zijn (rechts)behoeften blijven zien. Vanaf het moment dat een behoefte ontstaat, totdat deze is vervuld. Het gaat veelal om complexe situaties waarbij interdisciplinaire samenwerking niet alleen beter is, maar ook noodzakelijk om waarden als rechtvaardigheid, welzijn, autonomie en menselijke waardigheid te bevorderen. Deze ruimte wordt mede gevormd door de mentale ruimte van mensen, de fysieke ruimte en in toenemende mate ook de digitale ruimte.

Impulsproject

Het Impulsproject beoogt een infrastructuur voor interdisciplinaire samenwerking en innovatie te versterken, te verbeteren en te vernieuwen. Het Legal Design Lab van het lectoraat Toegankelijkheid van het recht is hiervoor bij de mensen met initiatieven, problemen en vraagstukken begonnen. De deelprojecten en hun uitkomsten zijn in deze rede verwerkt.⁴

¹ Phronèsis: Aristoteles behandelde het begrip in Boek VI van Ethica Nicomachea: gelezen in de (vertaalde) heruitgave van 2005 door Uitgeverij DAMON Budel. Voor het sociale domein beschreven door Albers & Kruiter 2020.

² Albers & Kruiter 2020, p. 26-27.

³ Van den Berg & Van den Heuvel 2021, p. 17.

⁴ De tekstblokken over het Impulsproject (magentagekleurd) zijn onderdeel van de eindrapportage van het Impulsproject. Peter van den Heuvel heeft deze roze blokken geschreven in zijn functie als Legal Design Lab coördinator.

2. De ontwikkelingen en de uitdagingen voor de (toekomstige) professionals

2.1 Complexiteit en wicked problems

Vaak wordt gesproken over een complexe maatschappij of wereld. Complexiteit of een complexe wereld kan op verschillende manieren worden gedefinieerd. Voor het doel van dit betoog bedoel ik dat, als er bij de toegang tot recht sprake is van complexe problematiek, er niet alleen juridische problemen sec zijn, maar ook sociale problemen, logistieke, digitale of technologische problemen, problemen als gevolg van de klimaatverandering en van migratie.⁵ Kortom steeds meer gelijktijdige en veelal ook globale ontwikkelingen. Mensen hebben geen werk, geen geld, leven in armoede en/of hebben schulden, zijn niet gedigitaliseerd en/of zijn laaggeletterd of spreken de taal niet, worden onderworpen aan surveillancetechnieken, hebben last van de toepassing van algoritmen, worden getroffen door overstromingen etc.

De ontwikkelingen gaan snel en niet altijd is voorspelbaar waar het toe leidt: veel digitale en technologische ontwikkelingen zijn heel snel gegaan zonder dat voldoende doordacht werd wat de gevolgen ervan zouden kunnen zijn. De ontwikkelingen gaan van de digitale toepassingen die weliswaar efficiënt en goedkoop zijn, maar die zorgen voor uitsluiting van groepen mensen, naar de ontwikkeling van de surveillancestaat, de macht van de grote techbedrijven tot de inzet van artificiële intelligentie die discrimineert. En niet in de laatste plaats de globale ontwikkelingen rond de verspreiding van virussen (coronatijden) en de gevolgen van de snel toenemende klimaatveranderingen. Problemen die ons weliswaar allemaal treffen, maar die groepen aan de onderkant van de samenleving onevenredig zwaar treffen.⁶ Vaak gaan deze ontwikkelingen ten koste van de menselijke maat: efficiency en economisch voordeel staan voorop.

Een complexe wereld die men poogt te vatten in wet- en regelgeving, protocollen, procedures en standaardisaties en die steeds meer is uitgegaan van de markideologie en het idee van zelfredzaamheid.⁷ Een wereld waar vaak niet zeker is waar de ontwikkelingen toe leiden en die vaak angst genereren.⁸ Een ander perspectief wordt door de socioloog Beck aangedragen, dat in onze wereldrisicomaatschappij de angst voor risico's ontstaat door het zoeken naar verloren zekerheid: 'onberekenbare risico's en geproduceerde (!) onzekerheden die zijn voortgekomen uit het succes van de moderne tijd, karakteriseren aan het begin van de 21ste eeuw de *conditio humana*.'⁹

Onvoorspelbaarheid en onzekerheid worden vaak genoemd als een gegeven waar burgers en dus ook professionals mee om moeten leren gaan. Bauman noemde het leven in vloeibare tijden in een eeuw van onzekerheid: vloeibaar want het kan snel een andere vorm aannemen.¹⁰

Een wereldwijde pandemie was wel voorspeld, maar toch kon men zich geen voorstelling maken van de gevolgen ervan. Dat geldt ook voor de technologische ontwikkelingen waardoor mensen hun werk verliezen (en verloren) door automatisering. De ontwikkeling van het internet en de enorme mogelijkheden die dat biedt, maar ook de gevaren die dat met zich meebrengt. Allemaal ontwikkelingen die het beeld van wat een professional moet kunnen en kennen snel verandert.

⁵ Logistieke problemen in de zin van instanties of dienstverleners die soms voor mensen onbereikbaar zijn, vanwege de afstand die zij niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk moeten overbruggen. Daaraan hebben we bijvoorbeeld het ontstaan van buurtrechtshouders, wijkrechtbanken en huizen van het recht in de wijk te danken. Maar ook de SRV-bus (de Samen Recht Vinden bus) in Zeeland: www.mr-online.nl/srv-bus-moet-het-recht-naar-de-zeeuwen-brengen/.

⁶ Corona treft probleemwijken extra hard: 'deltaplan' nodig voor aanpak: www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5218666/probleemwijken-corona-armoede-deltaplan, De Sociale alliantie, Samenhang tussen klimaatvraagstuk en armoede, www.socialealliantie.nl/index.php/achtergronden/thema-samenhang-tussen-klimaatvraagstuk-en-armoedevraagstuk/samenhang-tussen-klimaatvraagstuk-en-armoedevraagstuk, Zie *De gezichten van een onzeker bestaan*, Raad voor Volksgezondheid & Samenleving 2021: www.raadvr.nl/gezichten-van-een-onzeker-bestaan.

⁷ Inmiddels weten we dat zelfredzaamheid voor veel mensen een illusie is: WRR 2017, p. 132.

⁸ Bauman 2012, o. a. p. 25, 29 en 31. Nussbaum 2018, p. 2 - 4, 23- 25..

⁹ Beck 2015, p. 159.

¹⁰ Bauman 2012, p. 11.

Soms wordt ook gesproken van zogenaamde 'Wicked problems'. Door de hiervoor genoemde ontwikkelingen zien we op allerlei terreinen problemen ontstaan die moeilijk of niet op te lossen zijn.¹¹ Wicked problem: een vraagstuk waarbij de oorzaken vaak onderling afhankelijk zijn, meerdere stakeholders met verschillende niveaus van kennis, kunde en verantwoordelijkheid een rol spelen en waar geen duidelijke oplossing voorhanden is.¹² De schuldenproblematiek is daar een voorbeeld van evenals de klimaatverandering. Bovendien is het een probleem dat vraagt om gedragsverandering, waarbij de oplossing nog onbekende consequenties heeft.¹³ Of als slecht gestructureerd probleem of een weerbarstige controversie: de aardbevingsschade door aardgaswinning in Groningen of de drugsgerelateerde criminaliteit.¹⁴

Wicked problems zijn de tegenhanger van 'tamme problemen', die een eenduidige definitie en oplossing hebben. De probleemsituatie is als het ware al een keer getackeld en 'getemd', en steeds als deze situatie zich voordoet kan die op dezelfde wijze met dezelfde oplossing worden opgelost. Oorzaken en gevolgen zijn bekend. Ook als er meerdere oplossingen zijn, kunnen de gevolgen worden 'voorspeld'.

Het belang van het herkennen van een wicked problem is dat er dan meer perspectieven en meer disciplines bij het aanpakken ervan moeten worden betrokken. Korsten noemt als voorbeeld: het is 'onvolledig om armoede als verschijnsel alleen op te vatten als 'pech in het leven'.¹⁵ Voor interdisciplinaire onderzoekers van wicked problems is volgens Tromp de kunst om kennis, houding en vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn om te kunnen omgaan met wicked problems.¹⁶

Andriessen & Van den Boogaart stellen terecht dat door de toenemende complexiteit de verdeeldheid groter wordt en het steeds meer moeite kost om naar elkaar te luisteren. Er zijn geen eenvoudige antwoorden.¹⁷ Zij bepleiten daarom 'de metaforische dialoog als hulpmiddel om aandacht te besteden aan de veel stemmigheid binnen complexe situaties.'

Binnen de legal designmethoden gebruiken we vaak beelden die bij mensen opkomen, omdat die beter dan woorden kunnen aangeven waar mensen aan denken en ook de creativiteit stimuleren alsmede de dialoog. Hiernaast een van de voorbeelden uit de ontwerpessies.

Voorbeeld van verbeelding van de rol van toekomstbestendige gerechtsdeurwaarder in de complexe situaties rond de schuldenproblematiek. Dit beeld ontstond uit ontwerpessies met gerechtsdeurwaarders en hun stakeholders. Dit ondersteunde de dialoog in en buiten die sessies, zoals bijvoorbeeld in de communicatie met het Ministerie van Justitie & Veiligheid.

Figuur 1 een metafoor voor de toekomstbestendige gerechtsdeurwaarder op de voorkant van het rapport

¹¹Vaak omschreven als een sociaal of cultureel probleem zoals bijvoorbeeld door Interaction Design Foundation: www.interaction-design.org/literature/article/wicked-problems-5-steps-to-help-you-tackle-wicked-problems-by-combining-systems-thinking-with-agile-methodology.

¹² Tromp 2018, p. 14 e.v. : 'the great challenges of our times'.

¹³ Rapport Reset Rotterdam 2019, p. 15.

¹⁴ Korsten 2019, p. 1.

¹⁵ Korsten 2019, p. 12.

¹⁶ Tromp 2018, p. 138.

¹⁷ Andriessen & Van den Boogaart 2021, p. 108 -109.

Omgaan met complexiteit: ontwerpend onderzoek

In het impulsproject hebben initiatiefnemers allerlei complexe vraagstukken aangedragen die vervolgens met belanghebbenden zijn behandeld: Hoe communiceer je met arbeidsmigranten in de gemeente Rotterdam? Conflict of klacht. Kan dat niet anders? Studenten HBO-Rechten herkennen morele dilemma's niet. Kunnen we daar een app voor ontwikkelen? Hoe kunnen we als onderwijsinstelling bijdragen aan het project 'Samen Recht Vinden bus' (SRV-bus) in Zeeland? Hoe kunnen we mensen kennis laten maken met legal Design een maatschappelijk probleem als de kinderopvangtoeslagenaffaire en institutionele discriminatie adresseren? Hoe kunnen we vraag en aanbod van projecten en mensen beter op elkaar laten aansluiten? Hoe kunnen we studenten in het vak Advies Informatie Veiligheid in één dag een concreet legal designproduct laten opleveren? En in het kader van het Inholland-brede Impulsproject, wat kunnen we leren uit deze projecten met betrekking tot de infrastructuur voor innovatie en interdisciplinaire samenwerking.

'Dwars door de complexiteit van de praktijk heen'

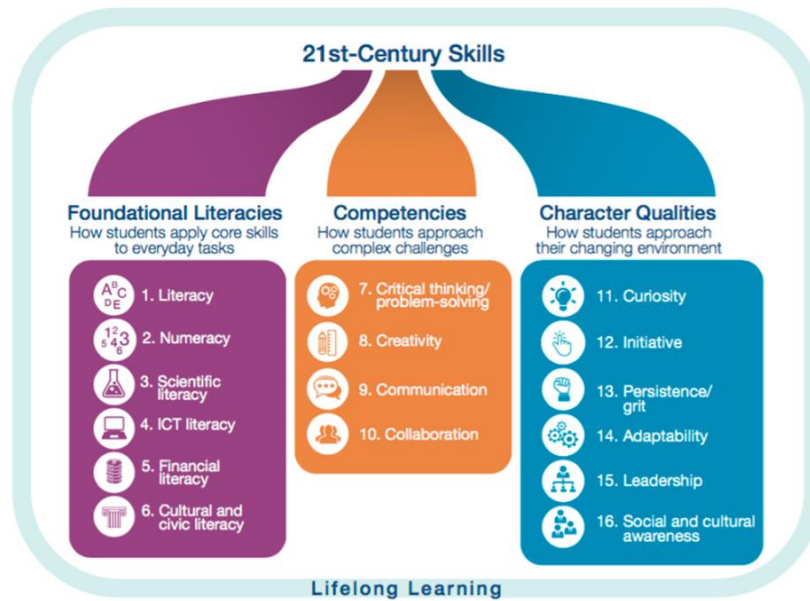
Voor ieder van deze vragen in het Impulsproject is een deelproject, een kernteam en een aantal ontwerpessies gestart. Het kernteam heeft de context beschreven en belanghebbenden uitgenodigd om hierover mee te denken. De dialoog over de context alleen al is belangrijk en waardevol om elkaar en het onderwerp te leren begrijpen. De deelnemers komen uit allerlei lagen van organisaties, uit verschillende disciplines en functies en zowel uit het onderwijs als onderzoek en de beroepspraktijk.

In de projecten is eerst geluisterd naar de betrokkenen en hun betrokkenheid met het thema. Het aanreiken en bespreken van persoonlijke voorbeelden en casuïstiek maakt dat een ieder gehoord is, er meer begrip van het probleem of vraagstuk ontstaat en de verschillende invalshoeken zichtbaar worden. Op basis van deze inbreng is of ter plekke, of als voorbereiding voor een vervolgsessie, een schets of eerste ontwerp(voorstel) gemaakt. In ontwerpend onderzoek gaan het oplossen van een probleem of vraagstuk, het ontwerpen van een product of dienst en het doen van onderzoek gelijk op. Hierin staat de mens als gebruiker van een ontwerp en de wisselwerking tussen die gebruiker en een ontwerp centraal. Een ontwerp is dan niet bedoeld om dé oplossing te presenteren, maar om beter te begrijpen wat de behoeften, het probleem, de barrières, de voorwaarden en mogelijke oplossingsrichtingen zijn. Een aantal 'afgewezen, onvoldoende gesteunde of niet goed functionerende ontwerpen' kan dan leiden tot voldoende inzicht om een eindontwerp en een implementatievoorstel te maken.

Een ontwerp is in deze fase een ruwe schets van bijvoorbeeld een intranetpagina, app-scherm, stappenplan of lessituatie. De respons van potentiële gebruikers of betrokkenen heeft bijgedragen aan het inleven in betrokkenen, het definiëren van problemen en vragen, ideeën ontwikkelen en het vormgeven aan een nieuw of beter ontwerp. Op deze wijze wordt toegewerkt naar een ideaal en wordt rekening gehouden met de mogelijkheden en beperkingen in de praktijk: tijd, geld, middelen, beschikbaarheid, wetten en regels, etc. Maar ook met bijvoorbeeld de noodzaak en urgentie. Bij ontwerpend onderzoek ligt de validiteit van de kennis en inzichten in de acceptatie van het eindproduct: als het werkt voor de doelgroep(en), dan moeten de opgedane kennis en inzichten wel valide zijn. Eventuele open eindjes of vraagstukken kunnen bij de implementatie nader worden uitgewerkt, of later worden bijgestuurd op basis van de dan geldende inzichten. De grote lijnen zijn dan akkoord en naar alle waarschijnlijkheid worden hiermee de doelen bereikt.

2.2 De ontwikkelingen en de algemeen benodigde vaardigheden

Het World Economic Forum schetste in 2016 de benodigde vaardigheden voor de 21ste eeuw.

Figuur 2 21st-Century Skills in Lifelong Learning

Bron: World Economic Forum, New vision for education 2015 en hieronder uit 2020.¹⁸

WORLD
ECONOMIC
FORUM
COMMITTED TO
IMPROVING THE STATE
OF THE WORLD

Top 10 skills

in 2020

1. Complex Problem Solving
2. Critical Thinking
3. Creativity
4. People Management
5. Coordinating with Others
6. Emotional Intelligence
7. Judgment and Decision Making
8. Service Orientation
9. Negotiation
10. Cognitive Flexibility

Source: Future of Jobs Report, World Economic Forum

in 2015

1. Complex Problem Solving
2. Coordinating with Others
3. People Management
4. Critical Thinking
5. Negotiation
6. Quality Control
7. Service Orientation
8. Judgment and Decision Making
9. Active Listening
10. Creativity

Figuur 3 De top 10 skills

Het laat zien het dat omgaan met complexe problemen en daarvoor oplossingen kunnen bedenken belangrijk is, en dat daarvoor onder andere samenwerken, creativiteit en emotionele intelligentie nodig zijn. Niet bepaald vaardigheden die een jurist leert. Bovendien ligt gezien de snelle ontwikkelingen een leven lang leren voor de hand: 'Lifelong learning rests on strong foundation skills, the willingness to learn and a habit of learning, all of which are vital if individuals are to acquire the skills and knowledge to navigate changing labour-market needs and life circumstances'.¹⁹

¹⁸ www.weforum.org/agenda/2016/03/21st-century-skills-future-jobs-students/

¹⁹ OECD Skills Outlook 2021, een van de key recommendations.

3. Waarom innovatie van (sociaal) juridische dienstverlening nodig is

3.1 Ontwikkelingen in de beroepspraktijk

De hiervoor geschetste ontwikkelingen hebben hun weerslag in de juridische wereld. Dat betekent dat de hierboven genoemde vaardigheden ook worden gevraagd van de (sociaal) juridische dienstverlener. Vaardigheden die vooral moeten worden ingezet om het recht toegankelijker te maken voor mensen en het midden- en kleinbedrijf (mkb).

Onlangs werd in een interview aan mij gevraagd waarom innovatie van juridische dienstverlening nodig is in de zin van een toegankelijker recht voor iedereen en daarmee van toegang tot recht voor iedereen. Is dit in Nederland dan niet goed geregeld? Een goede vraag uiteraard; we willen niet innoveren om het innoveren. In mijn lectorale rede schreef ik dat er veel onderzoeken, rapporten en publicaties waren verschenen over weinig toegankelijk recht en over het gegeven dat mensen hun geschillen sneller en goedkoper opgelost willen zien.²⁰ Inmiddels is dat aantal alleen maar toegenomen.²¹

Wat ze laten zien is dat

- > mensen willen dat ze begripvol worden benaderd;
- > er sprake moet zijn van de menselijke maat;
- > er naar mensen geluisterd moet worden;
- > een persoonlijke benadering belangrijk is;
- > oplossingen dicht bij huis wenselijk zijn;
- > gelijke toegang tot recht voor iedereen een kwestie van rechtvaardigheid is;
- > de onmogelijkheid tot toegang tot recht zowel oorzaak als gevolg is van achterstand en armoede;
- > onvervulde rechtsbehoeften kunnen leiden tot sociale, fysieke en geestelijke gezondheidsproblemen, verlies van productiviteit, en verminderde toegang tot economische mogelijkheden, onderwijs en werk;
- > juristen meer aandacht moeten hebben voor hun moreel kompas;
- > mensen hun vertrouwen in de rechtsstaat anders verliezen.

Ook (initiatiefrijke) docenten hebben deze behoeften

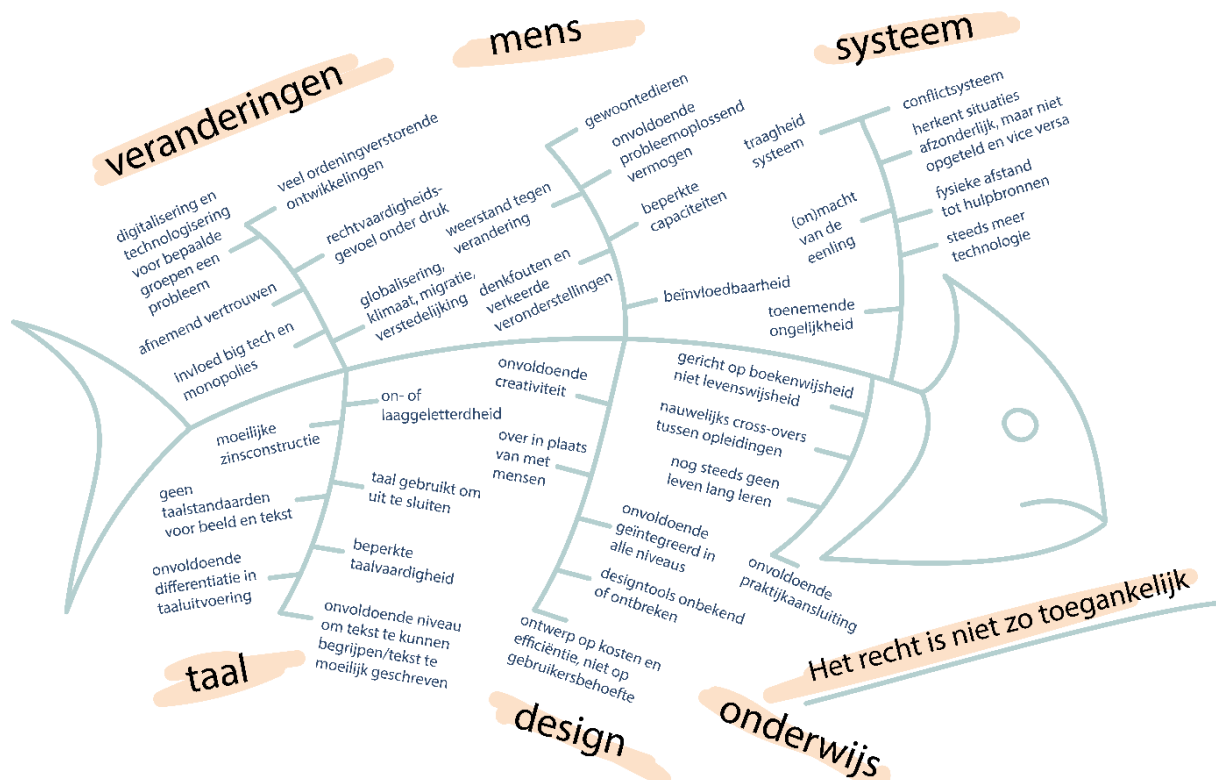
In het Impulsproject hebben we van veel initiatiefnemers gehoord dat ze het prettig en belangrijk vonden dat er een luisterend oor was, er ruimte was om te onderzoeken en te ontwikkelen, en problemen en vraagstukken worden opgelost. Er zijn waardevolle discussies gevoerd waaruit nieuwe inzichten en kennis is ontstaan. Veel discussies zijn het gevolg van botsende waarden. Er is dan ook veel aandacht geweest voor de ontwikkeling van het moreel kompas en manieren om waarden en normen in beeld te krijgen.

²⁰ Onder andere: Ter Voert & Klein Haarhuis 2015. Ter Voert 2014. Commissie Wolfsen 2015, Commissie Barkhuyzen 2015 en Commissie Van der Meer 2017.

²¹ OESO 2019. Barendrecht & Chabot 2020. Ter Voert & Hoekstra 2020. World Justice Project 2019. Task Force on Justice 2019. Barendrecht, Van Beek & Muller 2017. Barendrecht 2018. Nationale ombudsman 2019. Van de Luijngaarden 2021. Van den Berg & Van den Heuvel 2021b. Trouw 25 mei 2021, 'Juristen bij uitvoeringsorganisaties moeten hun moreel kompas scherper stellen', aldus een aantal juridische lectoren. Pilot wijkrechtspraak op Zuid: [Wijkrechtspraak op Zuid | Reportage | Opportuun \(openbaarministerie.nl\)](https://openbaarministerie.nl).

Het is voor het onderwijs en de beroepspraktijk belangrijk dat vragen uit de beroepspraktijk (ook) in het onderwijs terechtkomen. Het zorgt ervoor dat het onderwijs voeling houdt met de praktijk en dat de behoeften van burgers en ondernemers worden herkend en vervuld. Docent-onderzoeker Mark van der Zee heeft het initiatief genomen om het vak Strategie Bedrijfsruimte om te vormen met legal design. Samen met docent Eric Wiersma hebben we als lector en labcoördinator studenten geleerd om met legal design behoeften te inventariseren en veelal met visualisering de oplossingen en adviezen toegankelijk te maken. Daarbij zijn niet alleen de concrete actuele problemen en vragen beantwoord, maar is ook (creatief) vooruit gedacht en gekeken naar hoe in de toekomst problemen kunnen worden voorkomen. Welke oplossing zou meerwaarde kunnen hebben voor alle betrokkenen? Veelal zijn er meerdere communicaties en ontwerpen nodig geweest om volledig in de behoeften van de mkb'er te voorzien.

Het is belangrijk dat docenten ondernemend en initiatiefrijk zijn in de vernieuwing van het onderwijs. Ondernemingszin, flexibiliteit en creatief vermogen worden steeds meer als beroepscompetentie gevraagd in vacatures voor juridische functies. Docenten zijn het voorbeeld voor studenten als het gaat om deze competenties. Het is voor hogescholen dan ook belangrijk om naar ondernemende docenten en hun behoeften te luisteren.

© Peter van den Heuvel. Visgraatanalyse: het recht is niet zo toegankelijk²²

Niet voldoen aan de rechtsbehoeften van mensen veroorzaakt lichamelijke problemen en psychische stress, en verkleint de mogelijkheden om deel te nemen aan opleiding en werk. Dat raakt niet alleen

²² Van den Berg & Van den Heuvel 2021, p. 25.

mensen, maar ook het mkb: 'Unresolved legal problems prevent people, businesses and society as a whole from reaching their full potential.'²³ Het is niet voor niets dat de VN hiervan een belangrijke Duurzame Ontwikkelingsdoelstelling maakte.²⁴ Het is duidelijk dat het anders moet en in de praktijk gebeurt er ook het een en ander aan gewenste innovatie zoals buurtrechters, wijkrechters, spreekuurrechters, wijkrechtbanken en Huizen van het recht in de wijk.²⁵

De omslag vergt meer vraaggericht werken en dat geldt ook voor de advocatuur: maak het recht toegankelijker voor de client.²⁶

Videoscript, strip, folder en beslisboom voor advocatenkantoor

Studenten van de [Rechtswinkel](#) hebben voor een advocatenkantoor gewerkt aan informatie over bewind en het aanvragen van een uitkering. Deze informatie is voor veel cliënten ontoegankelijk. Hierdoor komen ze bijvoorbeeld hun afspraken niet na of weten ze niet wat ze moeten doen, met alle gevolgen van dien. Het is belangrijk voor studenten HBO-Rechten en Sociaal Juridische Dienstverlening dat ze de (mogelijke) vragen van cliënten leren kennen, en begrijpen hoe ze informatie, producten en dienstverlening toegankelijk kunnen maken. In een tweetal workshops hebben de studenten kennis gemaakt met legal design en een aantal handvatten zoals stappenplannen aangereikt gekregen om informatie op een creatieve manier toegankelijk te maken. De opdracht waarbinnen ze creatieve en communicatieve vaardigheden hebben ontwikkeld is: maak voor deze klant een videoscript, strip, folder of beslisboom.

De studenten hebben laten zien dat de benodigde creativiteit aanwezig is en alleen maar aangewakkerd hoeft te worden. De vorm, een videoscript, strip, folder of beslisboom, en enkele tools stimuleren om aan de slag te gaan en om goed na te denken over de diversiteit van de doelgroepen, communicatiedoelen, de indeling en verdeling van informatie in duidelijke stappen, etc. In de workshop zijn enkele reflectie- en peer-reviewmomenten ingebouwd. Het resultaat was voor het advocatenkantoor vernieuwend en bevredigend en de studenten waren geïnspireerd: 'Na de tentamenperiode zouden we er graag nog even verder aan werken om het verder af te maken'.

De menselijke maat en de aanscherping van het moreel kompas, zien we ook terug in de Handreiking van VNG, VJK en SBG²⁷:

'De autoriteit van de oorspronkelijke gemeentejurist, die niet over politiek gaat en alleen maar zegt "het zit juridisch zo", wordt niet langer als vanzelfsprekend aangenomen. De kritische blik van de

²³ OECD 2019, p. 15.

²⁴ Duurzame Ontwikkelingsdoelstelling 16.3 luidt: 'promote the rule of law at the national and international levels, and ensure equal access to justice for all.'

²⁵ Voor een overzicht van de initiatieven vanuit de rechtspraak: www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Raad-voor-de-rechtspraak/Kwaliteit-van-de-rechtspraak/Paginas/Maatschappelijk-effectieve-rechtspraak.aspx. Lennaerts 2017; Mebius 2018. De SP lanceerde het idee van Huizen van het recht: www.sp.nl/nieuws/2018/03/sp-presenteert-plan-voor-huizen-van-recht. Verkenning toekomst juridische dienstverlening: www.innovatierechtspleging.nl/verkenning-juridische-dienstverlening. Zie met name de presentatie 'Toekomst juridische dienstverlening': www.innovatierechtspleging.nl/wp-content/uploads/2019/07/20190620-Verkenning-toekomst-juridische-dienstverlening.pdf. De ontwerpessies Rechtsbijstand bij de tijd leveren soortgelijke ideeën op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-861969.pdf>. Wijkrechtbank Eindhoven: www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Oost-Brabant/Regels-en-procedures/Paginas/wijkrechtbank-eindhoven.aspx en wijkrechtspraak Rotterdam Zuid: www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Rotterdam/Paginas/wijkrechtspraak-rotterdam-zuid.aspx en [Wijkrechtspraak op Zuid | Reportage | Opportuun \(openbaarministerie.nl\)](http://Wijkrechtspraak-op-Zuid-Reportage-Opportuun-Openbaarministerie.nl).

²⁶ Erik Jan Bolsius, Interview met Van den Berg in *Advocatie* 2021: www.advocatie.nl/nieuws/het-recht-wordt-toegankelijker-dankzij-hbo-juristen/

²⁷ Handreiking Strategisch juridisch opleidingsbeleid voor gemeenten van VNG, VJK en SBG 2016: <https://vng.nl/publicaties/strategisch-juridisch-opleidingsbeleid-voor-gemeenten>, p. 18 en 19.

burger neemt toe. Initiatief ligt steeds vaker bij de burger om iets geregeld te krijgen. Dat vergt andere competenties en vaardigheden van de gemeentjurist. Naast het traditionele kunnen analyseren, het integer zijn en het beschikken over relevante, juridische kennis (HBO- of WO-niveau) worden van de gemeentjurist steeds meer moderne, professionele vaardigheden gevraagd, met name op het gebied van communicatie, inlevingsvermogen in een multidisciplinaire omgeving, gevoel voor politieke-bestuurlijke verhoudingen, creativiteit, flexibiliteit en klanten oplossingsgericht denken. Dit alles zonder afbreuk te doen aan het feit, dat de gemeentjurist het juridisch geweten van de gemeentelijke organisatie is en de organisatie op koers houdt.'

En bijvoorbeeld ook:

'Ondernemingszin: de gemeentjurist is pro-actief. Hij houdt de samenleving, het politieke werkveld en het vakgebied goed in de gaten. De gemeentjurist initieert en stimuleert nieuwe ontwikkelingen. Daarvoor heeft de gemeentjurist een breed netwerk, zowel binnen de gemeente als binnen de eigen organisatie. De gemeentjurist werkt niet van achter zijn bureau, maar zoekt de mensen actief op.

'De gemeentjurist lost een probleem eerder op door op de fiets te stappen, dan door een brief te schrijven.'

Arbeidsmigrantenproject: wat als je zelfs de rechtzoekende niet kan bereiken?

Wat als mensen hun vraag niet kunnen uiten door bijvoorbeeld een taalbarrière, angst voor een werkgever of verhuurder, ergens onder de brug slapen en niet weten waar ze recht op hebben? Het arbeidsmigrantenvraagstuk in Nederland en specifiek in Rotterdam blijkt complex en 'wicked'. Het gaat onder andere over het aan kunnen sluiten bij diverse achtergronden van de mensen. En ook thema's als huisvesting, goed werkgeverschap, een goede registratie van werknemers, en van een angst- en schaamtecultuur, criminaliteit en sociale en psychische problemen. 'Kun je ze niet bereiken via social media?' Een projectleider van de gemeente Rotterdam legt uit dat veel arbeidsmigranten niet de middelen hebben voor een smartphone, laat staan social media. Arbeidsmigranten die tussen de wal en het schip vallen blijken in het land van herkomst vaak ook al kansloos of kansarm te zijn. Sommige tussenpersonen, werkgevers en kamerverhuurders maken hier misbruik van.

Maak met studenten de vraag concreet vanuit en met de praktijk

Het projectteam met docent-onderzoeker Melanie Beck-Soeliman heeft gepoogd studenten uit verschillende disciplines te werven. Dit is op een student na niet gelukt binnen de scope van dit Impulsdeelproject. Hoewel de hogeschool allerlei disciplines in verschillende domeinen in huis heeft, is ook hier een communicatie- en coördinatieprobleem. Hoe krijg je de juiste mensen, op het juiste moment op de juiste plek? Hoe bereik je en motiveer je studenten (en docenten) om hieraan mee te werken? Hoe kunnen vernieuwingsvraagstukken en vooruit gepland onderwijs samengaan?

De eerste beschrijvingen van de context en vervolgens de uitnodiging aan docenten en studenten om hieraan mee te werken, is teveel vanuit de eigen beperkte kennis en blik gedaan. Hierin zaten bijvoorbeeld aannames zoals contact kunnen maken via social media, die niet bleken te kloppen. De beschrijving en uitnodiging waren te abstract, met te weinig aansluiting op de persoonlijke behoeften van (mogelijke) belanghebbenden. De studente Sociaal Juridische Dienstverlening die zich had aangemeld was een 'deel van de oplossing' voor dit probleem. In haar Vrije Keuze Ruimte van 5EC (1EC staat voor 28

studiebelastingen) heeft ze een korte stage gelopen bij de Rotterdamse wijkpolitie en daar een verslag van gemaakt. Van hieruit kunnen thema's worden benoemd en problemen en opdrachten concreet worden gemaakt. De projectleider van de gemeente heeft inmiddels ook een gastcollege gegeven. Op deze wijze komt meer over de praktijk beschikbaar voor het onderwijs. Tevens is een eerste concept van een vraag-aanbodvindplaats getest waar studenten opdrachten kunnen vinden voor bijvoorbeeld 5, 15 of 30 EC's. Het idee voor een soort marktplaats kwam uit het domein Agri, Food & Life Sciences tijdens een Inholland-brede Impuls-bijeenkomst. Iteratief worden zo problemen concreter en praktischer, leren zowel studenten als docenten en onderzoekers en worden nieuwe mogelijkheden ontwikkeld.

De ontwikkelingen vragen om een responsieve rechtsstaat en om juridische dienstverleners die zich kunnen inleven in de mensen en naar ze luisteren. Scheltema stelt dat 'in de responsieve rechtsstaat het erom gaat dat de burger die garanties van de rechtsstaat ook daadwerkelijk ervaart, dat hij bij zijn contacten met de overheid merkt dat het bij de rechtsstaat uiteindelijk om hem gaat'.²⁸ Het vergt juridische dienstverleners die uitgaan van de rechtsbehoeften van mensen en die praktische, toegankelijke en creatieve oplossingen bieden, al naar gelang de omstandigheden wel of niet digitaal en met vaak met behulp van legal tech.²⁹ Juridische dienstverleners die zich bekommeren om toegankelijke en rechtvaardige oplossingen. Dat vraagt om veel meer dan het leren hanteren van wetten; het gaat om kennis van de maatschappelijke ontwikkelingen en de gevolgen van de digitalisering, technologisering, globalisering, verstedelijking en klimaatverandering. Zoals ik hiervoor beschreef is de wereld er niet eenvoudiger op geworden en de ontwikkelingen gaan snel. Professionals worden en zullen worden geconfronteerd met complexe problemen waar nog geen oplossing voor bestaat. En ook dat problemen die ons weliswaar allemaal treffen, maar de groepen aan de onderkant van de samenleving onevenredig treffen; dat geldt zeker voor arbeidsmigranten.³⁰

Samen Recht Vinden bus (SRV-bus) in Zeeland

Een fijnmazig netwerk van juridische dienstverlening, instanties, gemeentelijke loketten en dergelijke verhoogt de toegankelijkheid van het recht voor burgers, ondernemers en organisaties. Tevens biedt het mogelijkheden om in te spelen op lokale ontwikkelingen en deze ook op een hoger niveau te monitoren en eventueel bij te sturen. Welke geschillen komen vaak voor? Waar is een toename in hulpvraag? Welke rechtsbehoeften zijn er? Etc. Anders dan in grootstedelijk gebied is deze infrastructuur in Zeeland 'mager' en niet laagdrempelig. Er zijn dan bijvoorbeeld lange reistijden nodig om juridische dienstverlening in te kunnen schakelen, of het wordt door de onzichtbaarheid niet eens overwogen. Een bus of iets dergelijks kan het recht naar de mensen toebrengen. De initiatiefnemers, Pieter Ippel,

²⁸ M. Scheltema, 'De responsieve rechtsstaat: het burgerperspectief', *NTB* 2019/24 (p. 23 -260) en ook M. Scheltema, 'Schulden van de burger in de responsieve rechtsstaat', *NTB* 2017/28 (p. 253-257) en M. Scheltema, 'Wetgeving in de responsieve rechtsstaat', *Regelmaat* 2018, 120-131. Zie ook M.H. Ippel, 'De mens als maatstaf voor de regels van algemeen bestuursrecht', *NTB* 2018/63 (p. 393-401).

²⁹ Van den Berg 2018, p. 9 -11. Van den Berg & Van den Heuvel 2021a, p. 9 - 11. Van den Berg & Van den Heuvel 2021b. Als lid van de adviescommissie subsidieregeling stelselherziening rechtsbijstand heb ik mooie nieuwe projecten voorbij zien komen: digitale oplossingen kunnen laagdrempelig zijn en bovendien zijn combinaties van fysieke en digitale oplossingen ook vaak mogelijk. Legal tech: : toepassen van (IT) technologie ten behoeve van juridische taken.

³⁰ Aanjaagteam bescherming arbeidsmigranten ingesteld onder leiding van Emile Roemer, tweede advies 'Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan: www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten

Krijn van Beek en Nienke Slump, werken ontwerpgericht in cycli van 6 weken. In korte tijd hebben ze hiermee veel ontwikkeld en grote stappen gemaakt. Het project heeft een doorlooptijd van 3 jaar. Het lectoraat Toegankelijkheid van het recht heeft zich aangesloten bij dit project en dit onderdeel gemaakt van het Impulsproject. Een studente heeft hieraan bij gedragen onder andere door haar contacten in te zetten bij het verzorgingshuis waar ze vrijwilligerswerk doet.

Co-designcanvas: maatschappelijke uitdaging, recht en design

In 6 weken tijd kan er veel veranderen. Om te onderzoeken hoe de korte termijn-ontwerpcyclus en langetermijnonderzoek op elkaar aan zouden kunnen sluiten, is gebruik gemaakt van het co-designcanvas. Deze is ontwikkeld onder andere door lector Wina Smeenk uit het domein Creative Business. Het canvas heeft de bedoeling om (maatschappelijke) uitdagingen en mensen die daaraan werken te verbinden. Het brengt context, betrokkenen, veranderdoelen, omgeving, focus en activiteiten in beeld, evenals de (mogelijke) impact en resultaten. In een bijpraatsessie, tevens gericht op het maken en vastleggen van langetermijnafspraken, heeft de coördinator van het Legal Design Lab, tevens interdisciplinair designer, het gesprek 'vastgelegd' in het canvas. Het overzicht is vervolgens besproken met de deelnemers. Hierdoor werden grote lijnen zichtbaar, konden kernvraagstukken worden geadresseerd en thema's worden gedefinieerd. De deelnemers waren 'verrast' door het overzicht. In een gesprek met 4 deelnemers is het namelijk niet vanzelfsprekend dat alle deelnemers informatie op dezelfde manier ordenen en de grote lijnen in beeld hebben. Het canvas, anders dan het origineel in pdf, is in een Excelsheet verwerkt. De thema's die benoemd zijn, zijn vervolgens in hetzelfde canvas weer globaal uitgewerkt. De 'notulist' heeft hierbij de vaardigheid om snel uitspraken te kunnen plaatsen en in te voeren, en vervolgens de uitwerking daarvan te faciliteren.

3.2 De toeslagenaffaire als voorbeeld van hoe het niet moet

Veel van de hiervoor genoemde problemen en ontwikkelingen komen samen in de toeslagenaffaire met betrekking tot het aanvragen en uitkeren van de kinderopvangtoeslag. Van de schending van art. 1 van de Grondwet, de institutionele discriminatie en de gevolgen van het inzetten persoonsprofielen.³¹ Daardoor werden kinderopvangtoeslagen stopgezet en ontstonden de (onterechte) verplichtingen om eerder ontvangen toeslagen terug te betalen, waardoor bij de getroffen mensen schulden ontstonden tussen de 4.000 en 150.000 euro. Er was bij de belastingdienst sprake van een alles-of-niets-benadering, van zwarte lijsten en geautomatiseerde risicoprofielen gekoppeld aan nationaliteit. De rechtsstaat was en is in het geding.³² Er werd niet naar mensen geluisterd, ze kregen nauwelijks of geen kans op toegang tot een ambtenaar van die dienst: geen toegang tot recht, geen communicatie, geen inlevingsvermogen en vasthouden aan strikte regelgeving want regels zijn regels.

'Een grondbeginsel van onze rechtsstaat is dat zowel bij het maken als bij het uitvoeren van wetten zoveel mogelijk rekening gehouden moet worden met de belangen van mensen. Om goede redenen zijn rechtmatigheid en efficiëntie leidende principes bij het opstellen en uitvoeren van regelingen, op

³¹ Volgens het College voor de rechten van de Mens was hier sprake van institutioneel discriminatie: wetten, beleid en ongeschreven regels en handelwijzen, die leiden tot systematische uitsluiting of benadeling van groepen op basis van hun 'ras': <https://mensenrechten.nl/nl/nieuws/nooit-meer-een-toeslagenaffaire-pak-discriminatie-aan>. Het manifest en het verslag van het door ons georganiseerde symposium over de Toeslagenaffaire wordt binnenkort gepubliceerd.

³² Zie de constatering in het rapport Parlementaire ondervragingscommissie kinderopvangtoeslag, *Ongekend Onrecht*: www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvangtoeslag.pdf en het College voor de Rechten van de Mens: <https://mensenrechten.nl/nl/nieuws/nooit-meer-een-toeslagenaffaire-pak-discriminatie-aan>

grond waarvan mensen aanspraak kunnen maken op een financiële bijdrage van de overheid. Bij rechtmatigheid hoort ook het voorkomen en tegengaan van fraude en misbruik.³³

Vernieuwend onderwijs met Legal Design symposium

Het naar 'binnen halen' van kennis en ervaring rondom een thema als de kinderopvangtoeslagenaffaire en institutionele discriminatie is omvangrijk en voor veel docenten een tijdrovende aangelegenheid. Hoewel er in het nieuws en in allerlei rapporten aandacht aan is besteed, heeft het 'ongekend onrecht' nog te beperkt vertaling naar het onderwijs gekregen. Een symposium is een goed middel gebleken om in korte de aandacht en krachten van verschillende disciplines en belanghebbenden te bundelen. Zo'n 150 mensen uit het onderwijs, onderzoek, de gerechtsdeurwaarderspraktijk, (sociaal)advocatuur en het College voor de Rechten van de Mens en de Tweede Kamer hebben deelgenomen aan de middag van 23 april 2021. Met een kernteam van vier personen is in relatief korte tijd (7 weken doorlooptijd), met enkele voorbereidende ontwerpessies, informatiesessies voor studentbegeleiders en break-outsessiebegeleiders een symposium georganiseerd. Studenten hebben hierbij onder andere geleerd om te notuleren en samenvattingen te schrijven. En sommige docenten hebben zo een eerste ervaring met legal design opgedaan.

Na een inleiding op het thema legal design en de toeslagenaffaire is een casus gepresenteerd die op basis van ervaringen van één van de lectoren en sociaal advocate was samengesteld. In een zestal break-outsessies is gewerkt aan inzichten en oplossingen vanuit een specifieke focus op een aspect van legal design: inleven, de methode design thinking, behoeften-inventarisatie, onderwijs,

Figuur 4 Casus afbeelding uit de symposiumpresentatie

voorkomen van problemen in de organisatie en het systeem. De uitkomsten van de break-outsessies zijn voorgelegd aan een panel. In de chat hebben deelnemers ideeën, bronnen, vragen en opmerkingen uitgewisseld.

De resultaten zijn vastgelegd in een manifest, een verslag met een verantwoording van de gebruikte methoden en inmiddels ook verwerkt in het vak Advies in de politiek- bestuurlijke context, gastcolleges van een hoogleraar en rechter, weblectures en vooral ook in nieuwe opdrachten voor studenten. Het symposium, het aanhoren van de ervaringen van een gedupeerde (zelf jurist), sociaal advocate, politica en andere betrokkenen heeft diepe indruk gemaakt op studenten. De aanpak kan als onderdeel van een infrastructuur voor innovatie en interdisciplinair samenwerken worden ingezet om snel en constructief verschillende disciplines en belanghebbenden bij elkaar te brengen.

³³ Parlementaire ondervragingscommissie kinderopvangtoeslag 2020, p. 7.

3.3 Regels zijn geen regels

Witteveen laat zich duidelijk uit over de uitdrukking regels zijn regels: 'regels zijn geen regels, en degene die denkt dat er staat wat er staat, heeft het mis'.³⁴ Immers 'wat vandaag geschreven staat, is vandaag, in de omstandigheden van nu, iets anders dan gisteren of morgen, ook al blijven woorden hardnekkig hetzelfde beweren'. Daarom is (opnieuw) betekenis geven van belang. Dat kan ook via het overigens al oude uitgangspunt van *ars boni et aequi* dat aangeeft dat, al naar de omstandigheden van het geval, de kunst van het redelijke en billijke een rol speelt bij het oordeel van de rechter.

De wet is volgens Witteveen in de eerste plaats een 'maatschappelijke betekenisconstructie die als een bijzonder soort kunstwerk kan worden beschouwd'. Overigens vindt hij dat we de wet niet meer zien als kunstwerk, maar meer als een instrument om bepaalde (politieke) doelen te realiseren en dat zien we in deze affaire terug. Maar hij zou juist wel weer willen dat we de wet als kunstwerk zien.

'De constructie die praktische wijsheid vereist, kennis van de samenleving en juridisch vakmanschap en dan in deze volgorde.³⁵ Zo zijn na de Tweede Wereldoorlog de mensenrechten in onze grondwet terechtgekomen: noodzakelijk omdat mensen ondervonden dat ze op veel gebieden rechteloos waren.' Witteveen benoemt dat als het tot stand komen van de taal van mensenrechten die steeds omvangrijker en complexer wordt.³⁶

Een van de geboden die gelden voor de wetgever is volgens Witteveen de begrijpelijkheid van wetten. Al is het lastig gezien de samenhang, om een van de tien genoemde geboden, apart te benoemen, wil ik dit in het kader van de toegankelijkheid van het recht toch doen. Witteveen sluit aan bij De Bono en de Nationale ombudsman: 'kies voor uitvoerbaarheid en dus voor eenvoud en kies voor vertrouwen'. De aanbeveling van de Nationale ombudsman: 'De Tweede Kamer moet meer aandacht besteden aan de samenhang in het beleid van de verschillende departementen met een focus op de vraag: wat betekent deze wetgeving en dit beleid voor burgers en in het bijzonder voor burgers die maatschappelijk minder goed kunnen meekomen?' sluit aan bij de alom ervaren problematiek.³⁷

Het instrumentele gebruik wordt ook herkend door Scheltema³⁸ :

'.....dat wetgeving, niet alleen de lagere wetgeving maar ook de wetten die het parlement passeren, in overwegende mate door het bestuur worden opgesteld. De departementale wetgevingsafdelingen zijn vaak de vormgevers. Dat betekent vanzelfsprekend dat het interne perspectief van het openbaar bestuur dominant is: daarover is veel kennis direct voorhanden. Het perspectief van de burger is gewoon verder weg en ook moeilijker grijpbaar.'

3.4 Empathie en wederkerigheid zijn noodzakelijk

Empathie

Krznaric omschrijft empathie als 'de kunst je in je verbeelding te verplaatsen in de gedachten van andere mensen, daardoor hun gevoelens en standpunten te begrijpen en je in je handelen daardoor te laten leiden'.³⁹ Ten overvloede misschien, maar ik hoor het toch wel eens, is het dus wat anders

³⁴ Witteveen 2014, p. 16- 17.

³⁵ Witteveen 2014, p. 20.

³⁶ Witteveen 2014, p. 20.

³⁷ Witteveen 2014, p. 223 met verwijzing naar E. de Bono 1999, *Simplicity*, London: Penguin 1999 en rapport Nationale Ombudsman *Mijn onbegrijpelijke overheid* 2012, p. 25 .

³⁸ Scheltema 2019, p. 23-26.

³⁹ Krznaric 2014, p. 9.

dan (mee)lijden met een ander.⁴⁰ Hij ziet het als een ideaal waarmee je fundamentele sociale veranderingen kan bewerkstelligen en een revolutie kan ontketen in menselijke relaties, als collectieve kracht.⁴¹ In onze individualistische wereld waarin ons eigen design van het leven centraal staat, hebben we meer empathie nodig om in gezamenlijkheid problemen op te kunnen lossen en voor meer verbondenheid te zorgen.⁴²

Het perspectief van andere mensen onderzoeken is een van de uitgangspunten van legal design. Willen we aansluiten bij de rechtsbehoeften van de mensen dan moeten we ons in hen kunnen verplaatsen om informatie, producten en dienstverlening toegankelijk maken. Het is ook beter uitgangspunt dan wantrouwen zoals in de toeslagenaffaire. Het is ook noodzakelijk in deze complexe tijden waarin sociale media uitnodigen tot snelle meningen en polarisatie, of je opsluiten in je eigen bubbel, in tegenstelling tot het verbinden van mensen. Krznaric ziet het als tegengif tegen het individualisme en het staren in de spiegel van eigen verlangens en gevoelens.⁴³ Hij verzet zich tegen de ideologie van zelfzucht zoals die volgens hem in het werk van Hobbes, Smith en Von Hayek centraal staat: zij zien de mens als van nature zelfzuchtig.⁴⁴

Frans de Waal stelt dat uit zijn onderzoek blijkt dat empathie een natuurlijk vermogen is:

*‘Empathie moet het hebben van nabijheid, gelijksoortigheid en vertrouwdheid, en dat is volstrekt logisch gezien het feit dat dat ze is geëvolueerd om samenwerking binnen groepen te stimuleren’.....een samenleving die louter op egoïstische motieven en de krachten van de markt stoelt, kan misschien rijkdom voortbrengen maar niet de eenheid en het wederzijds vertrouwen die het leven de moeite waard maakt’.*⁴⁵

We hebben empathie nodig om te kunnen samenwerken en te bedenken hoe we aan de rechtsbehoeften van de mensen kunnen voldoen. Bovendien verbindt het mensen als we naar hun luisteren. En dat zou ook moeten gelden voor overheidsbeleid: de rechtsstaat is gebaat bij het vertrouwen van mensen. Het burgerperspectief erbij betrekken wordt door velen bepleit en is ook noodzakelijk als we naar de toeslagenaffaire kijken of de IND die de menselijke maat uit het oog verliest.⁴⁶ Met name het zwartboek met 24 voorbeelden die door migratieadvocaten worden genoemd geeft ook hier voorbeelden van ongehoord onrecht.⁴⁷

Professionals, en juist ook de aanstaande professionals hebben empathisch vermogen nodig om de rechtsbehoeften van mensen te begrijpen. Alleen zodoende kunnen we toegankelijke oplossingen ontwikkelen die aan hun behoeften tegemoet komen en voorkomen dat er (verdere) problemen ontstaan.

Dat geldt niet alleen voor burgers, maar ook voor ondernemers uit het mkb. Het moeite doen om te kunnen begrijpen waarom een contract huur bedrijfsruimte veelal onbegrijpelijk is voor de mkb’er, waardoor ze in de problemen kunnen raken omdat ze hun rechten en verplichtingen niet voldoende kennen. Het is een van de opdrachten die we (docenten en onderzoekers) aan de studenten gaven: ga op pad en spreek een mkb’er over het huurcontract en de eventuele problemen die zich daarbij voordoen. Vanuit het inleven en het begrip van de daadwerkelijk ervaren problemen konden studenten toegankelijke oplossingen vinden in de vorm van visuals, films en beslisbomen.

⁴⁰ Devisch geeft een andere betekenis aan empathie in zijn boek Het empathisch teveel: hij gebruikt een andere meer emotionele dimensie, hij heeft het dan over het emotionele gevoel van medeleven. En in dat kader pleit hij voor een werkbare onverschilligheid omdat je niet alle mensen in noodsituaties kan helpen. Zie zijn podcast over zijn boek: www.ignasdevisch.com/het-empathisch-teveel

⁴¹ Krznaric 2014, p. 20.

⁴² Schinkel in het voorwoord bij Bauman 2012, p. 8.

⁴³ Krznaric 2014, p. 25 en 28.

⁴⁴ Krznaric 2014, p. 36.

⁴⁵ De Waal 2009, p.245.

⁴⁶ Rapport hoofdconclusies IND, p. 2 en 4, https://ind.nl/Documents/Rapport_DEF.pdf

⁴⁷ Zwartboek Ongehoord onrecht in het vreemdelingenrecht 2021: www.vajn.org/ongehoord-gratis-download/

Wederkerigheid

Het thema wederkerigheid is een ander en misschien een vergeten perspectief op de functie van het recht in de rechtsstaat. Pessers heeft het over het oermechanisme van de wederkerigheid als het mechanisme waarmee de rechtsstaat de vrede tussen vreemden tracht te bewerkstelligen.⁴⁸ Pessers begint bij de kernfunctie van het recht als ordening van sociale verhoudingen om conflicten te voorkomen of te beslechten. Het recht is er dan om die vijandige partijen uit elkaar te halen, grenzen te trekken en aan die grens te verbinden.⁴⁹ Zij ziet het recht als institutie die de wederkerigheid bevordert.⁵⁰ Wederkerigheid die zij in haar proefschrift zelfs beschrijft als een noodzakelijke bestaanswijze.⁵¹ Zij ziet de betekenis van wederkerigheid

*'in de betekenis van reciprociteit als een duurzame, op vertrouwen gebaseerde verhouding waarin onbepaalde prestaties – al dan niet op termijn – worden verevend.'*⁵²

Simpel gezegd de bereidheid om diensten te verlenen in de verwachting dat hier een wederdienst tegenover staat op enig moment.

In meer recente publicaties bezigt Boutellier de term wederkerigheid van sociale relaties.⁵³ Hij ziet dat evenals Pessers als een sociaal mechanisme dat aansluit bij de belangen van mensen en hun groepsverbanden.⁵⁴ Maar ook dat deze wederkerigheid in onze samenleving 'erg diep is weggezakt door het dominante marktmodel van inhagigheid en graaien en waarin solidariteit door velen wordt ervaren als diefstal'.⁵⁵ Pessers ziet wederkerigheid als een belangrijke vereiste van (het handhaven van) de rechtsstaat; Boutellier stelt dat de wederkerigheid in het belang van de rechtsstaat moet worden geëxpliciteerd vanwege de actuele relevantie van de rechtsstaat.⁵⁶

Volgens hem begint de sociale verbeelding bij de wederkerige kwaliteit van zijn organisaties en instituties zodat het de condities schept voor momenten van gemeenschappelijkheid en verhalen van herkenning.

Empathie en wederkerigheid: belangrijke uitgangspunten die het waard zijn om te betrekken bij (het ontwerpen) van (sociaal) juridische dienstverlening en de opleiding van studenten. Het zijn ook belangrijke pijlers voor (ervaren) rechtvaardigheid.

Volgens Pessers over het recht als mechanisme:

*'Het is een centrale institutie opdat zij tot wederkerige en vreedzame verhoudingen kunnen komen, maar of het recht als sociale technologie erin slaagt een rechtvaardige sociale orde te scheppen is een geheel andere vraag'. ..de verbeelding die het recht van de werkelijkheid maakt en als dwingende categorieën aan die werkelijkheid oplegt is nooit uitsluitend in de studeerkamer van de juristen ontwikkeld, maar mede in het maatschappelijke krachtenveld van ongelijke machtsverhoudingen. Pas wanneer het recht- in de idee van de rechtsstaat- uitdrukkelijk in het teken van sociale rechtvaardigheid komt te staan, kan het recht met rechtvaardigheid worden geassocieerd.'*⁵⁷

⁴⁸ Pessers 2011, p.11. en Pessers 1999.

⁴⁹ Pessers 2011, p. 22.

⁵⁰ Pessers 2011, p. 21.

⁵¹ Pessers 1999, p. 51.

⁵² Pessers 2011, p. 15.

⁵³ Boutellier 2021, p. 29 en 165.

⁵⁴ Boutellier 2021, p. 146.

⁵⁵ Boutellier 2021, p. 152.

⁵⁶ Boutellier 2021, p. 29.

⁵⁷ Pessers 2011, p. 27.

3.5 Normatieve professionaliteit: het kunnen nadenken over de morele dilemma's van de beroepspraktijk

De vorige hoofdstukken en paragrafen, de daar genoemde maatschappelijke ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende aandachtspunten, leiden tot de conclusie dat meer reflectie nodig is op de complexe maatschappelijke ontwikkelingen en de (sociaal)juridische beroepspraktijk. Met alle benodigde 'ingrediënten' zoals aandacht voor empathie en wederkerigheid, voor het interdisciplinair leren samenwerken in en met de praktijk, kunnen we studenten opleiden tot een toekomstbestendige professional. Een professional die toegankelijke en rechtvaardige oplossingen ontwerpt met en voor de praktijk. Die niet alleen gericht is op het beslechten van geschillen, maar juist ook op het voorkomen van juridische en andere problemen, die daarbij maatwerk kan leveren waar dat nodig is.⁵⁸

In deze onzekere tijden kan dat niet anders en dat wordt gelukkig ook erkend door de beroepspraktijk. Een voorbeeld is te zien in het eerder genoemde strategisch juridisch opleidingsbeleid voor gemeenten 'Een slimme jurist is op de toekomst voorbereid'. Overigens geldt ook voor docenten dat zij oog moeten hebben voor de veranderingen die gaande zijn en hoe zij zichzelf daartoe kunnen verhouden.

De ontwikkelingen vergen meer aandacht voor de bezinnende vakken. En dat zeker in het licht van steeds complexer wordende recht: de enorme toename van regels en wetten en een (steeds) meer strikte toepassing van wet- en regelgeving. En, paradoxaal genoeg, ook juist het ontbreken van wetgeving in het kader van de schaduwzijden van de digitalisering. De toeslagenaffaire heeft ons wat dat betreft met de neus op de feiten gedrukt: meer aandacht voor de menselijke maat, de onderkenning van de gevaren van discriminerende algoritmen en aanscherping van het moreel kompas zijn nodig.⁵⁹

Het professioneel handelen van juristen vereist in deze tijden het kunnen nadenken over de morele dilemma's bij de toegang tot recht en over waarden als rechtvaardigheid, menselijke waardigheid en welzijn. Van de Luitgaarden benoemt het belang van 'normatieve professionalisering, oftewel het opleiden van professionals die vanuit hun eigen waardenkader een beroep gaan uitoefenen'.⁶⁰ Of zoals Bakker het noemt 'het bewust worden van de morele dimensies van de beroepspraktijk en het wegen van de procedures en protocollen die hierbij betrokken zijn'.⁶¹ En zeker niet onbelangrijk, stellen zij dat 'door dit reflectieve karakter een normatieve conceptie van professionaliteit ruimte laat aan het individu om diens kennis en vaardigheden aan te passen op een steeds veranderende, onvoorspelbare beroepspraktijk'.⁶² Het is nadenken over wat in een bepaalde situatie goed professioneel handelen is.

Lanckswertd kiest voor een ethiek van zelfontwikkeling van juristen en organisaties omdat zij op die manier het verschil kunnen maken: 'Empathie, praktische wijsheid, moed, dienstbaarheid en nog veel andere menselijke kwaliteiten kunnen ervoor zorgen dat juristen het verschil maken in een snel veranderende rechtswereld.' Zijn boek over juridische ethiek 2.0 heeft het dan ook de ondertitel Professionaliteit door menselijkheid.⁶³

Lanckswertd formuleert het prachtig:

'Juristen hebben een publiek verantwoordelijkheid. Zij zorgen voor rechtsverwerking en bewaken de democratische rechtsstaat. Vanuit hun menselijke kwaliteiten kunnen zij nog een stap verder gaan: tegemoet

⁵⁸ Preventive Law, in Nederland geïntroduceerd door Van de Luitgaarden, zie Van de Luitgaarden 2017.

⁵⁹ Trouw 25 mei 2021, 'Juristen bij uitvoeringsorganisaties moeten hun moreel kompas scherper stellen, aldus een aantal juridische lectoren:

www.trouw.nl/opinie/juristen-bij-uitvoeringsorganisaties-moeten-hun-moreel-kompas-scherper-stellen-bedf965/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.linkedin.co

⁶⁰ Van de Luitgaarden 2021.

⁶¹ Bakker 2019, p. 59-60.

⁶² Bakker 2019, p. 58-59.

⁶³ Lanckswertd 2020, p. 51 en 255 e.v.

*komen aan de noden van de wereld. De wereld is in transitie. De verandering gaat gemakkelijker als we zelf veranderen’.*⁶⁴

Ethisch en moreel dilemma-app

Wat we belangrijk vinden in ons eigen leven en werk, en wat de samenleving als geheel belangrijk vindt, kan veranderen. Bijvoorbeeld doordat we technologie in de loop van de tijd anders zijn gaan waarderen, of doordat migratie een grotere rol is gaan spelen in de arbeidsmarkt en invloed heeft op het lokale huisvestingsbeleid. Het zelfde geldt voor wat we bijvoorbeeld juist of toelaatbaar vinden en of we wel of niet rekening houden met het welzijn en de privacy van anderen. De gemeentjurist bijvoorbeeld zal hier in de beroepspraktijk regelmatig mee te maken krijgen.

Buket Eykan, docente HBO-Rechten en SJD, constateerde in haar lessen dat studenten morele dilemma's niet (goed) herkennen en ook niet goed weten hoe je hiermee om kunt gaan en hierover kunt nadenken. In haar zoektocht naar manieren om dit veranderen kwam ze op het idee om een dilemma-app of iets dergelijks te ontwikkelen. Dit is opgepakt als een van de Impulsdeelprojecten waarin disciplines als recht, ethiek, design, technologie, innovatie en communicatie bij elkaar komen.

‘Er is nog geen app, maar er is wel heel veel geleerd en geproduceerd’

In ontwerpsessies hebben deelnemers van verschillende hogescholen praktijksituaties gedeeld waarin ze morele dilemma's tegenkwamen. Situaties met betrekking tot digitalisering, zorg, hulpverlening, recht, onderwijs geven, cultuur en veiligheid, en bijvoorbeeld de kinderopvangtoeslagenaffaire. Een deelnemende studente liep stage bij een zorginstelling waar ze moreel beraad toepassen: onderzoeken wat je overtuigingen, ideeën, aannames en houdingen zijn in een bepaalde situatie. ‘De stappenplannen in de zorg zijn eventueel ook aan te passen aan juridische vraagstukken’, was haar suggestie. Wat was je situatie en hoe heb je daarin gehandeld? Met de groep is hierop gereflecteerd. Het nadenken over de morele dilemma's zou ook online of in een app kunnen worden gedaan. Het bespreken van ethische vraagstukken en het beargumenteren van een oordeel of besluit kan helpen om meer duidelijkheid te krijgen over waar een vraagstuk (preciezer) over gaat, wie er belang bij hebben en wat de gevolgen zouden kunnen zijn van een bepaalde keuze. Dit kan iemand helpen om een moreel kompas te ontwikkelen en meer begrippen en manieren te kennen om een goede afweging in het moment te maken wanneer een moreel dilemma zich voordoet. Het verhelderen van situaties en begrippen en het bepalen van een gezamenlijk (ontwerp)kader is een terugkerend fenomeen in het Impulsproject.

Ook zijn de eerste schetsen gemaakt van hoe een dilemma-app eruit zou kunnen zien. Ieder element, bijvoorbeeld een inlogscherm of de indeling van de leeromgeving, roept ethische vragen op zoals: Mag of moet een student zich anoniem hierop kunnen aanmelden en wat zegt het recht bijvoorbeeld over gegevensverwerking en privacy? Welke normen en waarden ga je inbedden in het systeem en hoe voorkom je bijvoorbeeld institutionele discriminatie?

⁶⁴ Lanckswaert 2020, p. 257.

Kruisbestuiving

Dit project heeft ook invloed op andere Impulsdeelprojecten gehad. De presentaties van de docente en de begeleidende designer voor de ontwerpssessies bevatte allerlei bronnen en voorbeelden die ook in het project 'studentenrechtbank' zijn gebruikt en mede hebben geleid tot de pilot leerlijn normatieve professionalisering. Tevens heeft het invloed op het project Mindset ontdekkings- en ontwikkelingsspel waarin overtuigingen, ideeën, aannames en houdingen worden onderzocht en ontwikkeld.

In de ogen van Kunneman is professioneel handelen altijd normatief geladen⁶⁵:

'Professionals oefenen altijd macht uit, zichtbaar of onzichtbaar. De vraag is dus of ze hun macht ten goede uitoefenen of niet, of hun werk deugt en deugd doet..... Wanneer professionals de ruimte nemen en krijgen om de complexiteit van hun eigen werk en de trage vragen die ze daarin tegenkomen te onderzoeken, dan komt in mijn ervaring die morele horizon altijd tevoorschijn.'

Hij vindt ook dat professionals in morele zin aanspreekbaar blijven op hun handelen en dat 'hun bureaucratische taak altijd onvoldoende legitimatie is om de vraag naar rechtvaardigheid buiten de orde te stellen'. Je kunt je als professional niet verschuilen achter het motto: het moet volgens de wet, of zo werkt de economie nu eenmaal'.

De student neemt vanaf het begin van de studie een waardenpatroon mee die zichtbaar wordt in de samenwerking met medestudenten, docenten, opdrachtgevers en stage- en afstudeerwerkgevers. En later als professional wordt dit zichtbaar in de samenwerking met collega's, partners, klanten en ook in de producten en diensten die worden geleverd. Waarden en normen zijn voortdurend aan verandering en interpretatie onderhevig. Het is daarom belangrijk om voortdurend hierop te reflecteren. Een leerlijn normatieve professionalisering faciliteert de interdisciplinaire samenwerking en de verdere ontwikkeling van een moreel kompas van studenten en professionals, ook binnen de opleiding.⁶⁶ In de pilot normatieve professionalisering zijn we tot deze conclusie gekomen. Willen we onze studenten, docenten en professionals leren om te gaan met morele dilemma's dan zouden we daar in ieder geval mee kunnen beginnen vanaf jaar 1.

'Hadden we dit maar in het eerste jaar gehad.'

Dit was een van de reacties van twee net afgestudeerde studenten (HBO-Integrale Veiligheidskunde en master Rechtsgeleerdheid) aan het eind van een ontwerpstsessie. Het project 'Studentenrechtbank' heeft zich in een aantal ontwerpssessies ontwikkeld tot de pilot leerlijn normatieve professionalisering. Een brede vertegenwoordiging van (mogelijke) belanghebbenden, van studenten, docenten en onderzoekers, tot aan functionarissen van juridische zaken en klachtencoördinatie, heeft hieraan meegewerkt. In de ontwerpssessies zijn ontwerpvoorstellen voorgelegd met de bedoeling meer inzicht te krijgen in behoeften, de mate waarin een voorstel een oplossing kan bieden, welke barrières het zou kunnen opwerpen en wat er nodig is om het succesvol uit te voeren. Op basis van de respons van de deelnemers, de analyse en inzichten hieruit, is de focus en oplossingsrichting steeds

⁶⁵ Kunneman 2021, p. 4 -6.

⁶⁶ Intern rapport Pilot Normatieve professionalisering.

verlegd. Er is gestart met de vraag: Conflict of klacht? Kan dat niet anders? Daarna is een onlineconcept voorgelegd met meer aandacht voor rechtvaardigheid, menselijke maat, reflectie, eigen verantwoordelijkheid en ethiek. Met concepten als 'de doorgronder' om te onderzoeken hoe het nu is, 'de rechtvaardigheidsontwerper' gericht op de toekomst, en een 'voortgangsmaker' om te reflecteren op de in- en uitvoering. Uiteindelijk zijn alle inzichten verwerkt in een casuïstiek sessie waar een casus aan de studenten is voorgelegd evenals een stappenplan voor ethische vraagstukken.⁶⁷ Docent Niek Eijkemans heeft hiervoor op basis van eigen ervaringen een casus samengesteld met een aantal varianten waarin de keuze voor onderlinge samenwerking en de samenstelling van groepen varieert. Onderzoeker Jossian Zoutendijk en Legal Design Lab coördinator Peter van den Heuvel hebben de studenten door de stappen en de casus geleid. Het heeft de studenten geholpen om een bredere afweging te maken met oog voor ieders belangen en welzijn. Op enkele inhoudelijke kritiekpuntjes na, zijn de inhoud, de stappen en de werkwijze als prettig ervaren. De inschatting van de studenten was dat wanneer ze dit in het eerste jaar zouden hebben gehad, het veel problemen in de samenwerking met studenten en docenten had kunnen voorkomen.

⁶⁷ Schotman 2020, p.177-178. Het 'Stappenplan als hulpmiddel bij het beantwoorden van ethische vraagstukken' is op een aantal punten aangepast op basis van inzichten uit eerdere ontwerp sessies en de beperkte mogelijkheden in deze casuïstiek sessie.

4. Wat vragen de ontwikkelingen van de opleiding van (sociaal) juridische dienstverleners?

4.1 Vooruitkijken, vooruitvinden en terugkijken

Juristen zijn gewend om terug te denken en gebeurtenissen uit het verleden juridisch te beoordelen als een rechter.⁶⁸ De focus ligt dan op het beschrijven, verklaren en beoordelen van zaken zoals ze zijn opgeschreven. Een legal designer gebruikt echter ook de toekomst zoals die waarschijnlijk zal zijn (werkelijkheid) of zoals die zou moeten zijn (ideaal) als een bron van informatie. Je kunt patronen herkennen in het verleden die zich met grote waarschijnlijkheid in de toekomst zullen voortzetten. Dat moet je uiteraard in de praktijk toetsen. Een voorbeeld is dat we sinds Napoleon rechts rijden en dit in de toekomst zullen blijven doen en dat dit eveneens zal gelden voor zelfrijdende voertuigen. Een ideale toekomst bedenken en vervolgens kijken welke patronen hiernaartoe zouden kunnen leiden gaat natuurlijk gepaard met minder zekerheid, maar ook zo'n toekomstbeeld kan met enige creativiteit, planning en invloed werkelijkheid worden. Dit 'terugkijken vanuit een toekomst' is een belangrijk aspect van design.⁶⁹ En zoals de Deense filosoof Søren Kierkegaard schreef: 'Life can only be understood backwards; but it must be lived forwards'.⁷⁰

Andriessen & Van den Boogaart stellen dat we ons vermogen moeten vergroten om met complexiteit om te gaan in plaats van te beteugelen met regels en procedures.⁷¹ Voor (aanstaande) juristen en hun docenten een mooie opdracht, die bovendien aansluit bij wat de VNG vraagt van juristen in dienst bij de gemeente.⁷²

Hiervoor beschreef ik dat het oplossen van problemen, creativiteit, interdisciplinair werken, empathie, wederkerigheid belangrijke competenties/vaardigheden zijn voor het omgaan met complexe problemen. En dat nieuwsgierigheid, initiatief nemen, leiderschap, sociaal cultureel bewustzijn, aanpassingsvermogen en doorzettingsvermogen belangrijke eigenschappen zijn voor de (aanstaande) professional.⁷³ Veel van deze aspecten komen terug in de legal designmethoden; methoden om toegankelijker recht te maken uitgaande van de rechtsbehoeften van de mensen. Ontwerpmethoden om te komen tot nieuwe juridische informatie, producten, diensten, organisaties of systemen waarin de mens en zijn toegang tot recht centraal staan.⁷⁴

Ook verbeelding is nodig om veranderingen gestalte te geven. Immers we moeten iets (voor)uitvinden wat niet is. Dat gaat over de verbeelding hoe toegankelijke dienstverlening in te richten en hoe begrijpelijke teksten en brieven te maken. Maar ook over benodigde rechtvaardige oplossingen en hoe waarden als rechtvaardigheid, autonomie, gelijkheid en welzijn daarin vorm te geven.

Overigens wordt niet alleen verbeelding gezocht in de juridische sfeer, op sociaal terrein ziet Boutellier de benodigde verbeelding en verbindt deze o.a. aan de wederkerigheid van maatschappelijke praktijken. Voor de politiek zoekt Bussemaker naar een Ministerie van Verbeelding.⁷⁵ Ook Linders heeft het over de verbeeldingskracht die ingezet wordt om echt goed samen te werken en je te kunnen verplaatsen in anderen en het vermogen om je voor te stellen wat je bindt en waarin je verschilt.⁷⁶

⁶⁸ Kraan & Niemeijer 2018.

⁶⁹ Van der Reep 2003, p. 55. Van der Reep 2003, p. 56 beschrijft het principe van terugkijken vanuit de toekomst: 'First we set the final goal, then we look back from that final goal to determine everything that needs to have happened to achieve it, and only then do we determine how these things should be done.'

⁷⁰ Van den Berg & Van den Heuvel 2021, p. 95-96.

⁷¹ Andriessen & Van den Boogaart 2021, p. 108.

⁷² Zie par. 3.1.

⁷³ Zoals bijvoorbeeld ook terug te vinden is in de beschrijvingen van het World Economic Forum en de handreiking van de VNG: par. 2.2. en 3.1.

⁷⁴ Van den Berg & Van den Heuvel 2021, p. 17.

⁷⁵ Boutellier 2021, p. 145 en Bussemaker 2021 p. 266 e.v.

⁷⁶ Linders 2010 p. 29.

Het zal een behoorlijke verandering voor de, over het algemeen, in beton gegoten juridische opleidingen zijn. Maar deze tijden vergen andere professionals, professionals die zorgdragen voor een rechtvaardiger maatschappij, waaraan mensen wel kunnen meedoen en toegang tot recht hebben en die kunnen omgaan met complexe problemen. Het ligt voor de hand dat het thema rechtvaardigheid in het onderwijs op de agenda wordt gezet.⁷⁷ En dat ook docenten meer de ruimte moeten krijgen voor docentleiderschap, dat volgens Jacobs staat voor een vorm van persoonlijke ontwikkeling die zich kenmerkt door een toegenomen bewustzijn van hun eigen handelen in de onderwijspraktijk.⁷⁸ Inspirerende docenten die ook kunnen reflecteren op de maatschappelijke ontwikkelingen en wat dat betekent voor het onderwijs aan aanstaande (sociaal) juridische professionals. Voor welke problemen moeten oplossingen worden gezocht, wat zijn de uitdagingen van de huidige praktijk en wat betekent dat voor het onderwijs?

De kern van professionaliteit zit niet in het toepassen van gespecialiseerde kennis, maar in de omgang met de essentiële problemen van mens en samenleving.⁷⁹

In de VS zien we de NewLaw Movement:

'NewLaw is a mindset. It is a movement.'.....*People with a NewLaw mindset are problem-solvers who draw from all relevant and available perspectives, concepts, talents, and technologies to create and/or deliver the best legal services and solutions. This requires a baseline understanding of disciplines beyond strict legal subject matter expertise, or at least an eagerness to learn. This mindset also requires an acknowledgment that one individual is not the source of truth or answers, a vulnerable admission for many lawyers.*⁸⁰

4.2 Open mind en reflectieve houding

Het vraagt van docenten en studenten een open mind en een andere, meer reflectieve, houding om hiermee om te gaan: reflectie in de zin van een manier om nieuwe kennis en inzichten op te doen. Terugkijken op een eerdere ervaring is juist in een ontwerpomgeving van innovatie en verandering belangrijk, omdat je voortdurend moet omgaan met wat je weet en niet weet en daar betekenis aan geeft. De toekomst die je ontwerpt, heeft allerlei factoren die onbekend en onzeker zijn. Door te beseffen dat je iets niet weet maar wel wilt weten, leer je voortdurend: dat is omgaan met onzekerheid.

Door terug te kijken op je ervaringen en dit te bespreken, komen onderwerpen en informatie aan het licht die anders impliciet of verborgen blijven. Denk aan de aannames die zijn gedaan, vooroordelen, handelingen uit gewoonte en bepalende momenten die een ontwerp een nieuwe richting op sturen. In die zin is legal design een voortdurend proces van verhalen maken, verhalen vertellen en verhalen veranderen.

Reflecteren is niet alleen iets wat je op geplande momenten in het ontwerpproces doet. Het is een continu proces tijdens het ontwerpen. Creëren en analyseren wisselen elkaar voortdurend af.⁸¹

⁷⁷ De vraag 'Rechtvaardigheid: ook iets voor de jurist?' wordt door Streefkerk in positieve zin beantwoord: (Streefkerk 2015). Met alleen het citeren van deze uitspraak doe ik het mooie artikel van Streefkerk te kort. Hij stelt dat de vraag naar rechtvaardiging (of rechtvaardigheid) van het recht onder juristen en in de huidige juridische handboeken en opleidingen niet op veel aandacht lijkt te kunnen rekenen (hij noemt dat met name voor het staatsrecht). Na een rechtshistorisch overzicht komt hij tot de conclusie: 'Alhoewel gecodificeerd recht nog steeds van groot belang is, is het legisme wel op de achtergrond geraakt: recht is niet slechts dat wat in technische zin geldt, maar ook datgene dat in morele zin rechtvaardig wordt gevonden' (p. 23: aan de hand van Derrida). De vraag is echter of daarin wel de ontwikkelingen van de laatste twintig jaar zijn meegenomen.

⁷⁸ Jacobs 2015, p. 279.

⁷⁹ Van Ewijk 2015, p. 34, Schön 1987, p. 43 e.v.

⁸⁰ Van Ewijk 2015, p. 34, Schön 1987, p. 43 e.v.

⁸¹ Stomppff, Smulders & Henze 2016; Poelman 2015.

Wanneer je bijvoorbeeld werkt aan een brief kun je je afvragen of een toevoeging of verandering de tekst daadwerkelijk duidelijker heeft gemaakt voor de lezer. De legal designer reflecteert bovendien in het algemeen op de bijdrage aan de toegang tot recht, welzijn, rechtvaardigheid en menselijke waardigheid.⁸²

Veel is onzeker, nieuwe dingen moeten worden uitgevonden en wat is goed professioneel handelen? Dat betekent dat kennis minder belangrijk wordt en dat we het vasthouden aan protocollen, regels en procedures meer los moeten laten. Minder juridische (wets)kennis en meer brede kennis in de zin van rechtsociologie en filosofie. Meer reflecteren, of beter gezegd, meer aandacht voor de persoonlijke ontwikkeling van de student met een eigen leerroute.⁸³ Of zoals Van de Luitgaarden stelt dat we 'juristen weer leren om zelf na te denken, om de uitzondering te zoeken die misschien niet letterlijk bij de wet past, maar wel rechtvaardig en ook nog legaal is'.⁸⁴

Dat betekent veel minder rigide omgaan met door de docenten bepaalde leerdoelen, maar de student zijn eigen leerdoelen laten bepalen. Opgelegde leerdoelen, competentielijsten, rubrics om resultaten 'in te persen' hebben nog nooit geleid tot meer actieve, inhoudelijk beter opgeleide of reflectieve professionals. Het voldoet natuurlijk wel aan het idee dat we alles kunnen controleren door overzichten, rubrics en procedures. Maar het stimuleert de nieuwsgierigheid niet en geeft ook geen inzicht in wat iemand wel of niet leert of wil leren.

In het kader van het vak burger en schulden hebben we aan de tweedejaars studenten gevraagd wat hun leerdoelen waren, wat ze wilden weten over de schuldenproblematiek en waarom dat belangrijk zou kunnen zijn voor een juridische professional. Heel veel studenten werden boos van deze vragen, immers docenten bepalen toch de leerdoelen. Dat ze zelf mede inhoud kunnen geven aan wat ze willen weten en wat ze nodig denken te hebben voor hun professionaliteit kwam niet in hun op en maakte ze zelfs onzeker.

De vraag waarom wij leren zou vaker gesteld moeten worden volgens Pankratz: in de NRC van 31 juli schrijft hij in zijn ingezonden brief dat zijn medescholieren ambitieus zijn. En hij ziet een gebrek aan stimulans tot leergierigheid in ons onderwijssysteem. Hij koppelt dat aan het feit (aldus zijn woorden) dat de meeste scholieren geen besef hebben van hun individuele doel op school en ook dat het dringend tijd wordt dat we de waarde van inspirerende docenten weer gaan inzien.⁸⁵ Misschien zou ik het zelf eerder een gebrek aan nieuwsgierigheid noemen, maar de vraag waarom wij leren lijkt mij een goede vraag om over na te denken zowel door studenten en docenten. Als we dat koppelen aan de vraag wat en hoe we willen leren, heb je een ander uitgangspunt voor de studie die tot nadenken leidt.

Ook in de beroepspraktijk zien we deze ontwikkelingen terug. Bijvoorbeeld bij wat van (juridische) ambtenaren bij gemeenten wordt verwacht⁸⁶:
'Medewerkers van gemeenten, alle ambtenaren, worden in toenemende mate geacht zelf de regie te nemen over hun eigen ontwikkeling en loopbaan. Je ziet het terug in veel beleidsplannen. Als dat uitgangspunt is, betekent dit dat een organisatie medewerkers niet meer 'aan het handje neemt' of voor hen zorgt, maar wel dat je hen zo optimaal mogelijk faciliteert bij hun eigen ontwikkeling.'

⁸² Van den Berg & Van den Heuvel, p. 28-30.

⁸³ Schön 1987.

⁸⁴ Van de Luitgaarden 2021.

⁸⁵ Pankratz, Waarom wij leren, ingezonden brief NRC 31-7-2021.

⁸⁶ Handreiking van VNG, VJK en SBG, *Strategisch juridisch opleidingsbeleid voor gemeenten 'Een slimme jurist is op de toekomst voorbereid'*, 2016: www.vjk.nl/wp-content/uploads/2020/05/b25874_att-handreiking-strategisch-juridisch-opleidingsbeleid-gemeenten.pdf p. 34.

Jongerenparticipatie en Mindset ontdekkings- en ontwikkelspel

In een van de Impulsprojecten hebben studenten onderzocht hoe de participatie van jongeren kan worden gestimuleerd en hoe de juridische overgang naar volwassenheid kan worden verbeterd. Het is een Vrije Keuze Ruimte-project geweest van 20 respectievelijk 30EC's waarin ze zelf hun eigen toetsingskader hebben ontwikkeld. Bij het ontwikkelen van een toetsingskader moet de student nadenken over welke factoren een bepalende rol spelen in het tot stand komen van een beroepsproduct en wat daarin goed is. En dus ook onderzoeken hoe je ontwerpgericht onderzoekt, wat legal design is en hoe je dit toepast in de context van de opdracht. Het project heeft zijn oorsprong bij een gemeente die innovatieve ideeën zocht om jongeren te stimuleren voor participatie en maatschappelijk debat. Het lectoraat Toegankelijkheid van het recht heeft als opdrachtgever gefunctioneerd voor de studenten en de legal designwerkwijze geïntroduceerd. De ervaringen uit dit project met betrekking tot het introduceren van 'nieuwe' kennis en informatie bij studenten, evenals de begeleiding van studenten, hebben geleid tot het ontwikkelen van een Mindset ontdekkings- en ontwikkelingsspel voor docenten en studenten. Ook heeft het project allerlei dilemma's opgeroepen: Hoe ondersteun je de autonomie van een student? Welke discretionaire ruimte heb je als docent wanneer studenten hun eigen toetsingskader ontwerpen? Wat als er een 'mooi' resultaat ligt dat niet helemaal voldoet aan de opdracht en uitgangspunten van de opdrachtgever?

Een 'passende' mindset bij iedere stap van een project, opdracht, procedure of methode

Studenten weten soms niet waar ze moeten beginnen en stellen het aan de slag gaan daardoor vaak uit. In plaats van op onderzoek uit te gaan of ondersteuning te vragen, beginnen ze er dan pas vlak voor de inleverdatum aan. Docente Almira Gojani heeft hiervoor samen met een andere docente haar lessen over methoden, stappen en procedures in het recht ontleed en gecombineerd met de design thinkingmethode. Wat is er nodig om je goed in te leven in de situatie? Hoe definieer je een probleem of wat lijkt het probleem te zijn? Ontwikkel ideeën en een concept, scenario of prototype en test deze. De labcoördinator heeft bij de verschillende casus en stappen van de opdrachten oefeningen, ideeën en manieren beschreven die behulpzaam zijn of inzicht geven in het eigen denken en doen. Doe bijvoorbeeld een designsafari om te begrijpen hoe iets in de praktijk tot stand is gekomen.⁸⁷ Of visualiseer met foto's, schetsen en dergelijke de huidige situatie, de tussenfase en eindsituatie. Welk recht speelt in ieder situatie een rol? Hoe zou je de toekomst kunnen verbeelden? Welke aannames doe je hierbij en wat zouden anderen hierbij denken? De lessen en mindset oefeningen kunnen op allerlei manieren worden gecombineerd en uitgebreid, bijvoorbeeld voor andere opleidingen en disciplines.

Praktijkgericht onderzoek

Uiteraard geldt dit ook voor praktijkgericht onderzoek. Terecht geven Andriessen & Van den Boogaart aan dat praktijkgericht onderzoekers ook steeds meer zoeken naar manieren om recht te doen aan de complexiteit van de praktijk en dat daarin onderzoek zelf een interventie is om de praktijk te verbeteren.⁸⁸ In de pilot op Rotterdam-Zuid ten behoeve van mensen met een licht verstandelijke beperking (lvb) waren wij als onderzoekers betrokken bij het proces van leren, reflecteren, monitoren en evalueren: samen met een diverse groep professionals bestaande uit afvaardigingen van politie,

⁸⁷ In de praktijk blijkt dat studenten als groep een beroepsproduct, object of ruimte goed kunnen ontleden en kunnen beredeneren welke stappen nodig waren om het te realiseren. Van alle benodigde disciplines, ook de disciplines die buiten de eigen opleiding vallen, hebben de studenten enige vorm van kennis en kunnen in hoofdlijnen benoemen hoe dit relevant is voor wat er gerealiseerd is en hoe dit relevant is voor de eigen discipline. De Designsafari is beschreven in het Basisboek legal design op pagina 103.

⁸⁸ Andriessen & Van den Boogaart 2021, p. 108 en 109.

advocatuur, openbaar ministerie, wijkteams, reclassering, praktijkschool, Jongerenloket, de sociaal werkers van DOCK, de jongeren werkers van JOZ, etc., allen werkzaam in Rotterdam Zuid. Ook hebben studenten meegedaan in het onderzoek en aan de deskundigheidsbevordering met betrekking tot het omgaan met mensen met een lvb.⁸⁹

De pilot op Rotterdam-Zuid beoogt te voorkomen dat mensen met een lvb (opnieuw) in aanraking komen met politie en justitie. Dit beperkt niet alleen de maatschappelijke kosten, maar geeft ook mensen met een lvb een plek in een inclusievere samenleving. Om dit te bereiken wordt ingezet op vroege signalering en een aangepaste, integrale aanpak. Organisaties uit het sociaal en justitieel domein werken samen langs twee sporen: straf en preventie. In beide sporen zijn werkwijzen ontworpen en instructies gemaakt voor de professionals. Tijdens maandelijkse overleggen worden door vertegenwoordigers van de betrokken organisaties ervaringen uitgewisseld en bijgestuurd op de werkwijzen. In deze pilot hebben de professionals zelf de werkwijzen ontwikkeld. Deze bottom-up manier van werken, heeft bijgedragen aan het draagvlak voor de pilot en de intrinsieke motivatie van professionals binnen de organisaties.

Impuls voor een betere toekomst

Het recht ordent onze samenleving. Hiermee raakt het recht alle kennisdomeinen en is het voorkomen en oplossen van juridische problemen en vraagstukken niet alleen voorbehouden aan juristen. Dat het recht niet altijd even toegankelijk is, maar wel op allerlei manieren toegankelijk gemaakt kan worden, hebben we in de deelprojecten gezien.

De vele verschillende invalshoeken van deelnemers uit verschillende disciplines, domeinen, beroepsgroepen en hogescholen hebben bijgedragen aan inzicht in een vraagstuk en de ontwikkeling van nieuwe informatie, producten, diensten, organisaties en systemen. Evenals de inzet van een interdisciplinair designer en coördinator van het Legal Design Lab. En als het werkt en goed getest is, draagt het bij aan een betere toekomst. Het ontwerpproces, de uitkomsten en goede 'lab practices' zijn verzameld in deelrapportages, verslagen, beroepsproducten, presentaties, lesmaterialen, methoden en vooral veel menselijke kennis en ervaring.

Mensen, kennis en technologie

In het Impulsproject is steeds gewerkt 1. vanuit mensen met een bepaalde (rechts)behoefte, een idee of initiatief. 2. Hieruit ontstaat een kennisbehoefte. 3. Hierbij wordt nu bekende technologie als in de toepassing van wetenschap, methoden en technieken om iets te produceren of een bepaald doel te bereiken, ingezet en verrijkt met nieuwe technologie. Het samenspel tussen mensen, kennis en technologie is nu nog voornamelijk georganiseerd als losstaande onderdelen met een specifieke functie, focus of toepassing. Bijvoorbeeld juridische kennis bij de juridische afdeling, kennis van programmeren bij de technologieopleidingen en kennis van mensen bij de sociale wetenschappen. Hoewel het voordelen heeft om bepaalde kennis op een bepaalde plek te organiseren, zoals een lectoraat, domein of lab, werpt het ook barrières op. De ICT'er zal wellicht niet als eerste denken aan privacy, het uitsluiten van bepaalde ouderen en laaggeletterden, en het voorkomen van discriminatie, terwijl daar in de praktijk wel veel fouten mee worden gemaakt. En de jurist zal niet als eerste denken aan een communicatieplan, heldere taal, verdeling van informatie in begrijpelijke en voor iemand met een (verstandelijke) beperking behapbare delen. En dat terwijl veel juridische problemen zouden kunnen worden

⁸⁹ Zoutendijk & Van den Berg 2021.

voorkomen als de communicatie beter was. We kunnen in dat opzicht veel van elkaar leren hebben we gezien, gehoord en gemerkt. Het beginnen bij mensen en hun behoeften heeft in de project veel enthousiasme en energie opgewekt. Het netwerk van mensen is op allerlei manieren uitgebreid en versterkt en heeft veel nieuwe kennis binnengebracht. De vernieuwing zit hem dan ook niet in een nieuwe afdeling met de specifieke focus op innovatie, maar in de inbedding van deze denk- en werkwijze in iedere praktijkomgeving. Deze manier van werken kan worden ondersteund met bijvoorbeeld een online vraag-aanbodvindplaats en nieuwe of aanvullende afspraken over hoe we omgaan met actuele praktijkvragen uit het beroepenveld en interne initiatieven.

De Impulseindrapportage is eigenlijk meer een half- of deelfabriek, een oproep om de ontwerpen verder samen, interdisciplinair, ontwerpgericht uit te werken met de mensen die er een belang bij hebben en de mens daarbij centraal te stellen. Het leren zoals we dat in de deelprojecten hebben gedaan, kan met behulp van een aantal afspraken en vernieuwingen worden opgeschaald naar alle domeinen van de hogeschool, het onderwijs, beroepenveld en samenleving. Er liggen concrete voorstellen voor een vervolg voor interdisciplinaire samenwerking:

- Conflict op klacht. Kan dat niet anders? → pilotplan leerlijn normatieve professionaliteit;
- Ethische en morele dilemma-app → vernieuwing onderwijs, externe samenwerking, kruisbestuiving;
- Symposium Toeslagenaffaire → nieuwe ontwerpgerichte onderwijsvorm/programma;
- Jongerenparticipatie → mindset ontdekkings- en ontwikkelingsspel;
- Arbeidsmigranten Rotterdam → vraagarticulatie door inzet studentenstage in Vrije Keuze Ruimte, test vraag-aanbodvindplaats;
- Pressure cooker ICT-protocol gemeente → kennisoverdracht, vernieuwing (online) legal designonderwijs;
- Samen-Recht-Vinden-bus → gebruik en vernieuwing co-designcanvas, netwerken in VKR;
- Impulsmeetings en interviews met deelnemers → ideeën: online vraag-aanbodvindplaats, coördinatieoplossingen.

ICT heeft in alle projecten een belangrijke rol gespeeld. Lessen en ontwerpessies zijn online gedaan, wat veel nieuwe mogelijkheden biedt. Het meedenken en delen van antwoorden, kennis, informatie en linkjes in de chat bijvoorbeeld maakt dat je met 20, 30 of wel 150 deelnemers tegelijk kunt 'praten' en reageren of voortborduren op inbreng van anderen. En het werken in break-outsessies en 'automatische groepsindelingen' bijvoorbeeld, maken het mogelijk om samenwerking te organiseren. Met docent Michiel van Dijk is bijvoorbeeld een pressure cookerdag gedaan met studenten voor het vak Advies Informatie Veiligheid, waarbij een ICT-protocol van een gemeente visueel en tekstueel toegankelijk is gemaakt. Online tools brengen studenten hierbij ook op ideeën om informatie op een heldere en gestructureerde manier weer te geven. Het heeft voor studenten die niet gewend zijn om op een creatieve wijze te werken ook voordelen. Het is bijvoorbeeld prettig om even in een eigen digitale ruimte met je groep te experimenteren zonder dat de rest meekijkt. In veel ontwerpessies is bovendien gewerkt met de Chatham house rule: de deelnemers zijn vrij om de ontvangen informatie te gebruiken, maar noch de identiteit noch de connectie van de spreker(s), noch die van een andere deelnemer, mag worden onthuld. Dit biedt een veilige ruimte om met nieuwe en gevoelige onderwerpen om te gaan. In het samenwerken, voorbereiden en uitvoeren is door de labcoördinator ook kennis overgedragen over legal design en het voorbereiden en begeleiden van ontwerpessies. Anderzijds is kennis over ICT, toepassingen en werkwijzen door de docent aan de labcoördinator overgedragen en beschikbaar gemaakt voor anderen. Met Michiel is bijvoorbeeld ook nagedacht over hoe met de bestaande systemen zoals Moodle, aangevuld

met een nog te bouwen website een vraag-aanbodvindplaats gemaakt zou kunnen worden voor projecten.

Fysieke, digitale en mentale ruimte

We hebben 'ruimte' nodig om ons als mens, beroepsgroepen en samenleving te kunnen ontwikkelen. We hebben projecten gedaan waarbij we aandacht hadden voor de mens in relatie tot de fysieke, digitale en mentale ruimte. Alles wat we bedenken en maken kan invloed hebben op onszelf en op een ander. Om te voorkomen dat we elkaar onrecht aandoen, het welzijn verminderen en het recht ontoegankelijk maken, zullen we op een betere manier moeten werken aan een betere toekomst met toegang tot recht voor iedereen. De belangrijkste investering daarbij lijkt te zitten in de mentale ruimte, onze mindset, hoe we denken en vervolgens handelen. Kritisch en creatief denken en doen en steeds weer reflecteren. Wat is ethisch in onze beroepspraktijk en samenleving? Hoe verhouden we ons ten opzichte van elkaar? Hoe gaan we om met initiatief, ideeën, problemen en vernieuwingsvraagstukken? Hoe gaan we in de dagelijkse praktijk met morele dilemma's om als we daarvoor staan? Hoe houden we rekening met elkaar en hoe ontdekken we onze eigen behoeften en die van anderen?

Grote dank aan en ieder die hieraan heeft bijgedragen en iedereen die hieraan nog gaat bijdragen. Hoewel het ideaal wellicht niet is te behalen, kunnen we ernaar streven en gaande weg meer leren over de mens, zijn toegang tot recht, onszelf en elkaar.

Participerend (actie) onderzoek en ontwerpend onderzoek past bij hogescholen.⁹⁰ Klapwijk⁹¹ :

'Onderzoek gebaseerd op traditionele empirische onderzoeksmethoden levert wel gedegen kennis op, maar geen beeld van de vernieuwing. Het werkveld en hbo-studenten willen juist aan deze vernieuwing werken en hebben behoefte aan onderzoeksmethodieken waarin creativiteit centraal staat. Aandacht voor creatief ontwerpen is wel te vinden in de ontwerpgerichte onderzoeks aanpak. In deze methodiek voor praktijkgericht onderzoek worden innovaties systematisch ontwikkeld en wetenschappelijk onderbouwd.'

Het ontwerpend onderzoek in samenwerking met de praktijk, veelal met studenten en docenten, geeft mogelijkheden om bijvoorbeeld leesbare teksten te maken of die met visuals toegankelijk te maken. Evenzeer geldt dat voor innovatie van juridische dienstverlening: wat kan anders, wat sluit aan bij de rechtsbehoeften van de mensen. Het is oplossingsgericht en de belangrijke vraag die daarbij hoort is of het werkt: toetsing in de praktijk is dan ook een belangrijk onderdeel van deze werkwijze.⁹² Ook methode van evaluatieonderzoek, zoals we dat hebben verricht bij de lvb-pilot op Rotterdam-Zuid, kan worden gezien als een ontwerpende manier van werken en onderzoek, immers niet alleen werd de pilot in gezamenlijk ontworpen, ook al werkend werden werkwijzen geëvalueerd en aanbevelingen voor verbeteringen bedacht en aangebracht.

⁹⁰ Van Aken & Andriessen 2011.

⁹¹ www.hobeeon.nl/actueel/blog/ontwerpgericht-onderzoek-past-bij-hogescholen.

⁹² Van Aken & Andriessen 2011, met name in het hoofdstuk grondslagen zijn deze elementen terug te vinden.

5. De verbeelding van juristen

Waarom verbeelding nodig?

De verbeelding kun je niet alleen gebruiken om je in de ander te verplaatsen, maar ook kun je de verbeelding inzetten voor creatieve oplossingen. De verbeelding van juristen is nodig om toegankelijk recht te maken, om meer rechtvaardige oplossingen te bedenken en om de verbinding te maken met burgers en ondernemers die (weer) vertrouwen krijgen in de rechtsstaat.

Verbeelding wordt door meerdere mensen gezien als noodzakelijk voor vernieuwing. Bussemaker heeft het over een Ministerie van Verbeelding en daarmee is dat een pleidooi voor een creatieve, flexibele overheid met een hart, die zich niet blindstaart op bureaucratische cijfers, maar die haar burgers houvast biedt in complexe tijden.⁹³ En bovendien dat ‘verbeelding cruciaal is om een hoopvolle visie te kunnen ontwikkelen die mensen inspireert om in beweging te komen’, zoals Krznaric dat ook benoemde voor empathie.⁹⁴ En nee natuurlijk is dat niet het enige dat nodig is, maar het is wel heel belangrijk voor innovatie van (sociaal) juridische dienstverlening die uitgaat van de rechtsbehoeften van mensen. Ik zou zelfs durven stellen dat het urgent is.⁹⁵

Een andere kijk op de werkelijkheid kan ook een belangrijke rol spelen in de opleiding van de juridische professionals; er is zoveel potentie aanwezig bij docenten en studenten en samen met de praktijk kunnen hele mooie dingen (informatie, dienstverlening, organisaties) worden uitgevonden. Deze gezamenlijke verbeelding, waarvan we gebruik maakten in sessies vanuit het Legal Design Lab, heeft geleid tot mooie voorbeelden van activerend en inspirerend onderwijs, van alternatieve vormen van informatieverstrekking en van bedenken van nieuw oplossingen voor ervaren problemen in de praktijk. In de roze blokken tussen de tekst zijn de opbrengsten weer gegeven van deze manier van ontwerpend werken en onderzoeken waarbij de verbeelding werd ingezet. Vaak tot prettige verbazing van de deelnemers en een enkele keer leidde dat ook tot onzekerheid om zo van de gebaande paden af te wijken en van te voren niet (precies) te weten waar je uitkomt.

In haar oratie stelde Bussemaker dat zorg ook een sociale kwestie is, niet alleen een medische.⁹⁶ Zo zien we dat ook bij juridische dienstverlening. We kunnen we de rechtsbehoeften vaak niet scheiden van de sociale problemen die of juridische problemen veroorzaken of veroorzaakt worden door juridische problemen. Mensen met complexe problemen krijgen met de meest ingewikkelde regels te maken en dat levert ongelijkheid en onrechtvaardigheid op. Rechtvaardigheid als thema en sociale kwesties zijn veelal in de rechtenopleidingen uit beeld verdwenen. Barendrecht en Chabot beschrijven dat mensen rechtvaardigheid willen en oplossingen, geen langshepende juridische gevechten, maar toegang tot recht, een menselijker rechtssysteem waarin oplossingen worden geboden voor ervaren problemen:⁹⁷ oftewel doen wat werkt!

Het gaat erom dat je als (aanstaande) professional zelf leert nadenken over je eigen kwaliteiten, hoe je die kunt ontwikkelen en hoe je die vervolgens kunt inzetten voor (het ontwerpen van) goede juridische dienstverlening. In je rol van jurist moet je je afvragen wat 'goed handelen' is. Dit reikt verder dan de verplichtingen die wet- en regelgeving opleggen. In elke situatie zul je je moeten afvragen wie je wilt zijn en of je de menselijke kwaliteiten naast die van de juridische kwaliteiten een plaats kunt geven. Als je alleen oog hebt voor de regels, het recht in enge zin, doe je de overige omstandigheden tekort. Terecht wijst Lanckswaardt erop dat hedendaagse juristen proactief en

⁹³ Bussemaker 2021, p. 275.

⁹⁴ Bussemaker 2021, p. 283.

⁹⁵ Barendrecht & Chabot 2020, p, 230

⁹⁶ Bussemaker 2019, [Zorg als sociale kwestie | Scholarly Publications \(universiteitleiden.nl\)](#)

⁹⁷ Barendrecht & Chabot 2020, p. 199.

vindingrijk de problemen dienen op te lossen, niet alleen vanuit een juridisch, maar ook vanuit een niet-juridisch standpunt.⁹⁸

In het bijzonder wil ik hier Eric van de Luijngaarden noemen die in zijn proefschrift pleitte voor preventive law en normatieve professionalisering.⁹⁹ En die vanuit zijn lectoraat Preventive Law bij Hogeschool Zuyd en sinds vorig jaar ook als professor aan de Universiteit Maastricht dit verder tot ontwikkeling bracht en zal brengen. Niet voor niets schreef hij, en ik deel dat van harte: 'Anders opleiden betekent anders denken en dat moeten we studenten aanleren en voorleven'.¹⁰⁰ Mooi dat we een promovendus hebben die onderzoekt hoe we preventief recht kunnen toepassen in het mkb.

De eerste ervaring met ontwerpgericht werken deed ik op bij de bijeenkomsten van het Ministerie van Justitie & Veiligheid (!), waar Krijn van Beek ontwerpbijskomsten ten behoeve van laagdrempelige juridische dienstverlening en rechtsbijstand bij de tijd begeleidde en waar we met mensen uit allerlei geledingen en disciplines nadachten hoe die eruit zou moeten zien.¹⁰¹ De noodzaak werd over het algemeen erkend.

De urgentie van anders werken en onderzoeken werd ook benadrukt door Barendrecht, Van Beek & Muller in 2017. Zij schreven over het rechtssysteem en vroegen zich af of dat wel menselijk en rechtvaardig was en of die er wel voor de burger was¹⁰²:

het rechtssysteem dat niet levert wat mensen nodig hebben en soms ronduit schadelijk is door strakke, verouderde spelregels. De juridische sector zit vast en is te veel van juristen. Rechtvaardigheid moet de ruimte krijgen, juist nu.'

Daarom zijn we zelf aan de gang gegaan het ontwerpend werken en onderzoeken: met de schuldenproblematiek en de rol van de gerechtsdeurwaarder: het leverde een mooi een voorstel op, waarnaar zelfs in de Tweede Kamer werd verwezen.¹⁰³ Zonder de inspiratie en inzet van de voorzitter van de Nederlandse Belangenvereniging voor Gerechtsdeurwaarders Hans Groenewegen zou dit project en ook andere initiatieven niet mogelijk zijn geweest.

De designaanpak waarin Peter van den Heuvel mij mee nam, paste wonderwel bij de manier van werken met studenten, docenten en de praktijk, waarin rechtvaardigheid, verbeelding, empathie, wederkerigheid en een reflexieve lerende omgang met de door mensen ervaren problemen centraal stond en staat. De resultaten ervan zijn in deze rede terug te vinden.

Uiteindelijk is dit alles mogelijk gemaakt door het instellen van het Lectoraat Toegankelijkheid van het Recht, waarvoor ik speciaal Huug de Deugd en collega lector Marnix Eijssink Smeets wil bedanken. Nahied Rezvani, directeur van het domein BFL dank ik voor haar inzet om onderzoek en onderwijs met elkaar te verbinden.

De docenten waarmee we diverse projecten hebben gedaan en waarvan ik veel geleerd heb, zijn terug te zien in de film. Er rest mij nog Ann-Katrin Habbig te noemen die als docent en onderzoeker aan haar proefschrift werkt over de 'Capability approach and access to justice - Mapping and developing legal capabilities to advance the access to justice of community-dwelling older people'. Ik verwacht veel van haar onderzoek.

⁹⁸ Lanckswert 2020, p. 89.

⁹⁹ Zie : Hogeschool Zuyd en het lectoraat preventive law: <https://preventivelaw.nl/> alsmede Van de Luijngaarden 2017.

¹⁰⁰ Van de Luijngaarden 2017, p. 235.

¹⁰¹ Krijn van Beek Policy Design: <https://policydesignstudio.nl/wie-is-de-policy-design-studio/>.
www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/11/09/tk-bijlage-rechtsbijstand-bij-de-tijd.

¹⁰² Barendrecht, Van Beek & Muller 2017: www.hiil.org/projects/menselijk-en-rechtvaardig-is-de-rechtsstaat-er-voor-de-burger/

¹⁰³ Van den Berg e.a. 2019: www.inholland.nl/onderzoek/publicaties/de-toekomstbestendige-gerechtsdeurwaarder.

Literatuur

Albers & Kruiter 2020

S. Albers & A. J. Kruiter, *Doen wat goed is. Een pleidooi voor praktische wijsheid in het sociale domein*, Amsterdam: Van Gennip 2020.

Andriessen & Van den Boogaart 2021

D. Andriessen & T. van den Boogaart, 'Metaforen benutten in complexiteit. Het gebruik van metaforische dialoog om meerstemmig te werken aan complexe situaties', *Waardenwerk 2021*: www.waardenwerkdigitaal.nl/p/metaforen-benutten-in-complexiteit/6455

Bakker 2019

C. Bakker, 'Complexiteit en normatieve professionaliteit' in: N. Montesano Montessori, M. Schipper, D. Andriessen & K. Greven (Eds.), *Bewegen in complexiteit: Voorbeelden voor onderwijs, onderzoek en praktijk*, Cok Bakker, p. 58-65: www.hu.nl/onderzoek/publicaties/complexiteit-en-normatieve-professionaliteit

Barendrecht, Van Beek & Muller 2017

M. Barendrecht, K. van Beek & S. Muller, *Menselijk en rechtvaardig. Is de rechtsstaat er voor de burger?*, Den Haag: Hiil 2017.

Barendrecht 2018

M. Barendrecht, *Understanding Justice Needs. The Elephant in the Courtroom*, Den Haag: Hiil 2018.

Barendrecht & Chabot 2020

M. Barendrecht & M. Chabot, *Het papieren paleis. De noodzaak van een menselijker recht*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2020.

Bauman 2012

Z. Bauman, *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*, Zoetermeer: Klement 2011.

Beck 2015,

U. Beck, *De wereldrisicomaatschappij. Op zoek naar de verloren zekerheid*, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2015.

Van den Berg 2018

C. van den Berg, *Toegankelijkheid van het recht. Hoe het recht toegankelijker te maken in de eeuw van digitalisering, technologisering, globalisering, verstedelijking en klimaatverandering?* (lectorale rede Hogeschool Inholland), Rotterdam: Inholland 2018.

Van den Berg e.a. 2019

C. van den Berg e.a., *De toekomstbestendige gerechtsdeurwaarder*, Rotterdam: Inholland 2019, www.inholland.nl/onderzoek/publicaties/de-toekomstbestendige-gerechtsdeurwaarder

Van den Berg & Van den Heuvel 2021a

C. van den Berg & A. van den Heuvel, *Basisboek legal design. Ontwerpen voor een toegankelijk recht*, Bussum: Uitgeverij Coutinho 2021.

Van den Berg & Van den Heuvel 2021b

C. van den Berg & A. van den Heuvel, 'Stel de mens weer centraal in het juridisch onderwijs', *ScienceGuide 21*: www.scienceguide.nl/2021/05/stel-de-mens-weer-centraal-in-juridisch-onderwijs/

Boutellier 2021

H. Boutellier, *Het nieuwe westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*, Amsterdam: Uitgeverij Van Gennip 2021.

Van de Luijtgaarden 2017

E. van de Luijtgaarden, *Preventive Law. Aanzet tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen* (dissertatie Universiteit voor Humanistiek), Soesterberg: ASPEKT 2017.

Van de Luijtgaarden 2021

E. van de Luijtgaarden, 'Juridische opleidingen hebben een ethisch reveil nodig', *ScienceGuide* 2021: www.scienceguide.nl/2021/04/juridische-opleidingen-hebben-een-ethisch-reveil-nodig/

Nationale ombudsman 2019

Nationale Ombudsman, *Houd het simpel: onderzoek naar de gebruiksvriendelijkheid van digitale formulieren van de overheid*: www.nationaleombudsman.nl/nieuws/2019/overheid-moet-burgers-nog-beter-betrekken-bij-ontwikkelen-digitale-formulieren

Nussbaum 2018

M. C. Nussbaum, *The Monarchy of Fear. A Philosopher looks at our political crisis*, Oxford: Oxford University Press 2018.

Mak 2017

E. Mak, *T-shaped lawyer and beyond. Rethinking legal professionalism and legal education for contemporary societies* (oratie Universiteit Utrecht), Den Haag: Eleven International Publishing 2017.

OECD 2019

OECD, *Equal Access to Justice for Inclusive Growth. Putting People at the Center*, Parijs: OECD Publishing 2019: doi.org/10.1787/597f5b7f-en

OECD 2021

OECD Skills Outlook 2021: <https://www.oecd.org/education/oecd-skills-outlook-e11c1c2d-en.htm>

Parlementaire ondervragingscommissie kinderopvangtoeslag 2020

Rapport Parlementaire ondervragingscommissie kinderopvangtoeslag, *Ongekend Onrecht*: www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvangtoeslag.pdf

Pessers 1999

D. W. J. M. Pessers, *Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel* (diss. Amsterdam 1999): <https://hdl.handle.net/11245/1.156922>

Pessers 2011

D. Pessers 2011, *De rechtsstaat voor beginners*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2011.

Rapport Raad voor Volksgezondheid 2021

Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, *De gezichten van een onzeker bestaan*, 2021: www.raadrvs.nl/gezichten-van-een-onzeker-bestaan

Rapport Commissie-Barkhuysen 2015

Eindrapport *Duurzaam stelsel gefinancierde rechtsbijstand*, Den Haag: Nederlandse Orde van Advocaten 2015.

Rapport Commissie-Van der Meer 2017

Eindrapport *Andere tijden. Evaluatie puntentoekenning in het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie 2017.

Rapport Commissie-Wolfsen 2015

Rapport *Herijking rechtsbijstand. Naar een duurzaam stelsel voor de gesubsidieerde rechtsbijstand*, bijlage bij *Kamerstukken II* 2015/16, 31753, nr. 11.

Rapport IND 2020

Rapport *Hoofdconclusies onderzoeksrapport IND 2020*, p. 2 en 4,
https://ind.nl/Documents/Rapport_DEF.pdf

Rapport Reset Rotterdam 2019

Rapport *Reset Rotterdam. Op weg naar een schuldenvrije generatie Rotterdammers*, Rotterdam: Gemeente Rotterdam 2019: www.rotterdam.nl/nieuws/reset-rotterdam/Reset-Rotterdam.pdf

Van der Reep 2003

F. van der Reep, 'Designing Processes, Looking Back from the Future', CSC Research Services Journal 2003, p. 54-57: www.fransvanderreep.com/wp-content/uploads/2012/05/413E6C3D3C693A394C52484D575442.pdf

Scheltema 2017

M. Scheltema, 'Schulden van de burger in de responsieve rechtsstaat', *NTB* 2017/28, p. 253-257.

Scheltema 2018

M. Scheltema, 'Wetgeving in de responsieve rechtsstaat', *Regelmaat* 2018, 120-131.

Scheltema 2019

M. Scheltema, 'De responsieve rechtsstaat: het burgerperspectief', *NTB* 2019/24 (p. 23 -260).

Schön 1987

D. A. Schön, *Educating the Reflective Practitioner. Towards a New Design for Teaching and Learning in the Professions*, San Francisco: John Wiley & Sons 1987.

Schotman 2020

E.H. Schotman, *Ethiek en recht in kort bestek*, Den Haag: Boomjuridisch 2020, p.177-178.

Streefkerk 2015

Jochem Streefkerk, 'Rechtvaardigheid: ook iets voor de jurist?', *Erasmus Student Journal of Philosophy* 8/2015, p. 21-32.

Task Force on Justice 2019

The Task Force on Justice, *Justice for All. Final report*, New York: Center on International Cooperation 2019: www.justice.sdg16.plus

Tromp 2018

Coyan Tromp, *Wicked Philosophy. Philosophie of Science and Vision Development for Complex Problems*, Amsterdam: University Press 2018.

Ter Voert & Hoekstra 2020

M. J. ter Voert & M.S. Hoekstra, *Geschildbeslechtsdelta. Over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers*, WODC 2019:
<https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3008>

De Waal 2009

F. de Waal, *Een tijd voor empathie*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact 2009.

Witteveen 2014

Willem Witteveen, *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht*, Amsterdam: Boom Uitgevers 2014.

World Economic Forum 2020

World Economic Forum, *Ten 21st-century skills every student needs*:
www.weforum.org/agenda/2016/03/21st-century-skills-future-jobs-students/

World Justice Project 2019

World Justice Project, *Measuring the Justice Gap. A People-Centered Assessment of Unmet Justice Needs Around the World*, Washington: World Justice Project 2019:

<https://worldjusticeproject.org/news/measuring-justice-gap-report>

WRR 2017

Rapport WRR, *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid 2017*:

www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen

Zoutendijk & Van den Berg 2021

Evaluatie lvb-pilot in Rotterdam-Zuid: www.inholland.nl/onderzoek/publicaties/evaluatie-lvb-pilot-in-rotterdam-zuid

Zwartboek 2021

Zwartboek Ongehoord onrecht in het vreemdelingenrecht 2021: www.vajn.org/ongehoord-gratis-download/